

miljøpartiet
de grønne

TA V RE PÅ FRAMTIDA

ARBEIDSPROGRAM 2017-2021

Innledning	3
Vårt livsgrunnlag	6
Demokrati og deltagelse	16
Grønn økonomi	23
Grønt næringsliv	31
Areal og transport	42
Utdanning og kompetanse	50
Arbeid og velferd	56
Helse og omsorg	61
Frihet og mangfold	68
Kultur	72
Justis og beredskap	77
Norge i verden	81

INNLEDNING

Arbeidsprogram
2017-2021

Miljøpartiet De Grønnes mål er et medmenneskelig samfunn i økologisk balanse. Økonomien skal underordnes sunne økologiske prinsipper og fremme fred og rettferdighet både lokalt og globalt. Livskraftige lokalsamfunn, i hovedsak basert på lokale ressurser, er en forutsetning for å nå målet. Vi tar mål av oss til å utforme en helhetlig politikk for nåtid og fremtid, basert på tre grunnleggende solidaritetsprinsipper: solidaritet med andre mennesker, solidaritet med fremtidige generasjoner og solidaritet med dyr og natur.

Fra Miljøpartiet De Grønne sitt prinsipprogram

Miljøpartiet De Grønne går til valg på å gjennomføre et grønt skifte i Norge. Vårt program peker ut en ny økologisk, bærekraftig og fremtidsrettet samfunnsutvikling. Det er en utvikling der velferd og livskvalitet skapes innenfor rammene av økosystemenes tålegrenser og ut fra hensynet til mennesker, dyr og fremtidige generasjoner.

Vi lever i et trygt og velstående samfunn. Dette er takket være bevegelser som har samlet folk om det som i utgangspunktet fremsto som utopier. I dag er dette realiteter i form av allmenn stemmerett, arbeidstakerrettigheter og menneskerettigheter. Vi kan vanskelig se for oss nåtiden uten fremskrittene blant andre arbeiderbevegelsen, kvinnebevegelsen og menneskerettighetsbevegelsen har sørget for.

Vår generasjon står overfor det neste, store fellesprosjektet. Det er å skape et grønt samfunn med økologisk og sosial bærekraft som ramme. De Grønne er en del av en global, grønn bevegelse som vil mobilisere hele menneskehetens viljestyrke, optimisme og fremtidstro for å ta vare på naturen og livet på jorda.

ØKOLOGIEN SOM RAMME FOR ØKONOMIEN

Arbeidsprogram
2017-2021

Det grønne skiftet er et skifte fra forestillingen om at vi kan bruke ubegrenset av jordas ressurser til en erkjennelse av at ressursene vi har på vår felles jordklode er begrenset. Hvis vi skal skape en verden i varig økologisk balanse må vi også endre de strukturene og verdiene som utgjør den grunnleggende årsaken til vår tids ødeleggelse av livsgrunnlaget.

Menneskene er avhengige av naturen og dermed av mangfoldet av ulike livsformer på jorda. Denne erkjennelsen ligger til grunn for all vår politikk. I jakten på evig vekst har vi forurenset og konsumert oss til farlige klimaendringer og tap av biologisk mangfold. De Grønnes program viser hvordan vi kan starte overgangen til en mer bærekraftig økonomi, der økologisk og sosial bærekraft er rammene for samfunnsutviklingen.

ET EKTE GRØNT SKIFTE

Vi lever i en avgjørende tid for verden, i et land med fantastiske muligheter til å gjøre en forskjell. De Grønne vil bruke dette handlingsrommet og gjennomføre et ekte grønt skifte i Norge. Det er nå vi har tid, penger og kompetanse til å ta ansvar for våre barnebarns velferd og verdens fremtid. Det er nå vi har rom til å starte en gradvis omlegging fra en oljeøkonomi til et mangfoldig og fornybart næringsliv. I dette programmet viser vi i praksis hvordan Norge kan mobilisere skaperkraft og engasjement til å gjennomføre et grønt skifte i alle deler av samfunnet. Dette er avgjørende for å oppnå varig velferd og verdiskaping innenfor naturens tålegrenser. Gjennomføringen av dette skiftet vil vise verden at en grønn fremtid er mulig. På den måten kan Norge igjen være et foregangsland og en pådriver i miljøraker internasjonalt.

MER DEMOKRATI OG DELTAKELSE

Høy tillit mellom enkeltmennesker og til fellesskapet har sørget for velferd og livskvalitet for nordmenn i mange generasjoner. I årene som kommer står demokratiet overfor sin største oppgave noensinne. Det er ikke lenger nok å løse de nære og kortsiktige problemene. Hvis livsgrunnlaget skal reddes må vi skape et samfunn der alle ser nytten av å engasjere seg for fellesskapets fremtid. De Grønne er overbevist om at den beste grobunnen for dette er økt deltakelse, mer medvirkning, involvering og ansvarliggjøring.

Demokrati er mer enn stemmerett. De Grønne vil derfor styrke lokaldemokratiet, sivilsamfunnet og frivillige organisasjoner og sørge for åpne og inkluderende demokratiske prosesser. Vi mener at et sterkt demokrati forutsetter rettferdig fordeling av kapital, makt og muligheter og stor personlig frihet, der det trygge fellesskapet og individets identitetsuttrykk er gjensidig rause med og avhengige av hverandre.

ET VARMERE OG MER INKLUDERENDE SAMFUNN

Arbeidsprogram
2017-2021

Vi vil skape en fremtid der mindre stress, forbruks- og prestasjonsjag gir mer rom for rikere og bedre liv. I et grønt samfunn har vi mer tid til hverandre, og økt frihet til å leve meningsfulle, mangfoldige liv. Ved å dele på arbeidet sikrer vi en bedre balanse mellom arbeid og fritid. Samtidig vil vi styrke frivillig sektor der vi kan vise skaperkraft og omsorg, og satse på kultur og friluftsliv som kilde til mestring og opplevelser.

I tillegg til de store, radikale endringene i klima- og miljøpolitikken, vil De Grønne styrke velferdssamfunnet vårt til å bli mer inkluderende og bærekraftig. Hele samfunnet, med helsevesenet og skolen i spissen, må fremme gode liv og muligheter for alle. De Grønne vil gjennomføre en rusreform og satse målrettet på psykisk helse, livsmestring og tidlig innsats. Vårt mål er at alle mennesker skal få mulighet til å realisere sitt fulle potensial.

SOLIDARITET PÅ TVERS AV LANDEGRENSER OG GENERASJONER

Helt sentralt i den grønne bevegelsen ligger erkjennelsen av at utfordringene vi står overfor er globale. Veivalgene som må tas av vår generasjon angår hele menneskeheten i fellesskap. Derfor må lojaliteten rettes mot det globale fellesskapet, fremfor smale, nasjonale interesser. Et effektivt og varig samarbeid om globale miljøutfordringer forutsetter at vi utvikler en dyptgripende solidaritet på tvers av landegrensene og generasjoner.

For De Grønne er det et mål i seg selv at jordens ressurser fordeles rettferdig mellom alle mennesker og forvaltes slik at fremtidige generasjoner har like gode muligheter som oss. Derfor hører en ansvarlig klima- og miljøpolitikk, økt bistand og innsats for sosial rettferdighet, internasjonalt fredsarbeid og nedrustning uløselig sammen. Dette programmet er et uttrykk for De Grønnes utvidede solidaritetsbegrep: solidaritet med andre mennesker, solidaritet med fremtidige generasjoner og solidaritet med dyr og natur.

VÅRT

LIVSGRUNNLAG

Arbeidsprogram
2017-2021

Menneskene har et ansvar som strekker seg langt ut over egen person, nasjon og generasjon. Våre liv er innvevd i økosystemer og sykluser i naturen, gjennom vårt forbruk av mat, vann, energi, materialer og kjemikalier. Vårt grunnsyn er at menneskene er dypt knyttet til, og avhengig av, velfungerende økosystemer. Å bry oss om disse, er å bry oss om oss selv. Menneskenes livsmuligheter avgjøres av hvor godt vi lærer oss å leve i samspill med naturen. Derfor setter De Grønne naturens tålegrenser som ramme for all politikk.

Naturen fungerer i kretsløp som menneskene er en del av og som vi må tilpasse oss. Menneskelig aktivitet er hoveddrivkraften bak dramatiske endringer i livsmiljøet. Det skyldes at vi overskrider naturens tålegrenser. Vi tømmer lagrene av begrensede naturressurser som jorda har brukt millioner av år på å bygge opp. Vi ødelegger den skjøre og livsviktige balansen i jordens klima. Vi er også i ferd med å utløse den sjette masseutryddelsen av artene som lever på jorda. Vi forstyrrer kretsløpene for stoffer som nitrogen og fosfor, tømmer lagrene av grunnvann og sprer miljøgifter i mat, jord og vann uten å kjenne konsekvensene. På sikt kan vi ødelegge selve forutsetningen for livet på jorda.

De Grønne går til valg på et paradigmeskifte i norsk miljøpolitikk. I mange generasjoner har naturens tålegrenser blitt oversett og forsømt. Nå trenger verden målrettet og handlegkraftig politikk som viser omsorg for fremtidige generasjoner. Vi vil føre en ansvarlig og radikal miljøpolitikk forankret i vitenskapelig dokumentasjon om klodens tilstand og føre var-prinsippet. Vi vil ta de reelle konsekvensene av Paris-avtalen og FNs bærekraftsmål. Vi trenger en systematisk omstilling som iverksetter tiltak på alle områder der livsmiljøet er truet.

En grunnsøyle i den grønne ideologien er kunnskapen om menneskenes avhengighet og samspill med økosystemene. Vårt engasjement for naturen springer ut fra opplevelsen av tilhørighet, glede, og kjærlighet til naturen. Det forsterkes av den dypt alvorlige erkjennelsen av at ødeleggelsen av natur truer menneskenes velferd og trygghet.

Livet på jorda er fantastisk rikt og mangfoldig og har utviklet seg gjennom mange millioner år. I dag forsvinner dette mangfoldet mer enn tusen ganger raskere enn det som er naturlig. Antallet ville dyr på landjorda og antallet fisk og sjøfugl i havene er halvert de siste 40 år. Utviklingen fører til kollaps i økosystemene, truer matforsyningen og gjør at vi mister økosystemfunksjoner som pollinering av avlinger, luft og vannrensing.

I Norge er hver femte art enten sårbar eller truet av utryddelse. Vi vil gjøre disse artene livskraftige. Det vil vi gjøre ved å kombinere forsvarlig bruk av natur og kulturlandskap med utvidet vern mot inngrep. Gammelskog, våtmarker og store urørte områder er ekstra viktige å bevare. I tillegg vil vi starte arbeidet med å restaurere natur, blant annet ved å reetablere artsrike skoger, våtmarks- og vassdragsnatur, og ved å bygge opp svekkede bestander av blant annet fisk og rovdyr.

Hver eneste dag er naturen kilde til folkehelse, livskvalitet og opplevelser for hundretusener av mennesker. Hvis våre barnebarns barnebarn skal ha samme tilgang som oss til natur, må grønne lunger, bymarker og friluftsområder gis sterkere beskyttelse.

De Grønne vil:

- Innføre en lov om nærnatur som gir varig vern av områder som er viktige for friluftsliv og naturopplevelser for mange mennesker.
- Redusere presset på naturen ved å gjøre livskvalitet innenfor naturens tålegrenser til målet for den økonomiske politikken, ikke stadig høyere produksjon og materielt forbruk.
- Utvide statsbudsjettet med forpliktende mål og budsjetter for økologisk bærekraft for å sikre at det ikke drives rovdrift på norske naturressurser.
- Verne Norges siste villmarksområder for å beskytte sårbar natur og sikre at fremtidige generasjoner også kan oppleve store sammenhengende områder med vill og urørt natur i Norge.
- Etablere et program for restaurering og reetablering av våtmarker, naturskog og andre viktige naturtyper, og ha som mål at 15 prosent av forringede økosystemer skal restaureres innen 10 år.
- Trappe opp arbeidet med kartlegging av norsk natur, og fullføre et økologisk grunnkart for Norge innen ti år.
- Etablere Østmarka og Preikestolen nasjonalpark, utvide Jotunheimen nasjonalpark og ta initiativ til en plan for nye nasjonalparker med særlig vekt på lavlandsområder og kystnatur.
- Tredoble vernet av verdifull skog i Norge ved å verne minst 10 prosent av den produktive skogen vår innen 2027.
- Stanse hogst av de gjenværende områdene med gammelskog i Norge.
- Trappe opp Norges innsats for å bevare regnskog ved å øke støtten til regnskogbevaring, trekke oljefondet ut av investeringer som fører til tap av regnskog og unngå import av varer som bidrar til ødeleggelse av regnskog.
- Reetablere sammenhengende inngrepsfrie naturområder som er viktige for å gjenopprette store sammenhengende trekkruer for villrein.

- Etablere større, sammenhengende nasjonalparker og verneområder på tvers av landegrensene i Norden, særlig på Nordkalotten.
- Reversere lovendringen som har åpnet for fornøyleskjøring med snøscooter i norsk natur og bruk av vannscooter og si nei til forslag som fører til økt motorisert ferdsel i naturen.
- Stanse miljøskadelige subsidier som bidrar til hogst av gammelskog eller inngrep i urørt natur.
- Jobbe aktivt for å beskytte og bygge opp igjen bestander av arter som er truet av utryddelse, blant annet ved å mangedoble antallet prioriterte arter og øke antallet utvalgte naturtyper.
- Sikre levedyktige bestander av alle rovdyr og rovfugler som hører hjemme i norsk natur.
- Etablere Norge sin første nasjonalpark som har et helhetlig økosystem som inkluderer rovdyr.
- Tilstrebe en konfliktdependende dialog i rovdysaker og søke løsninger i samarbeid med de berørte.
- Føre en aktiv, kunnskapsbasert forvaltning som utover faglig funderte bestandsmål og rovdys økologiske funksjon også tar hensyn til beitenæring, bosetting og bruk av naturen.
- Ha minimum 8-10 helnorske ynglinger av ulv.
- Supplere verneplanen for vassdrag med flere vassdrag og legge spesielt vekt på å verne mye kystnær vassdragsnatur i løpet av stortingsperioden.
- Styrke arbeidet for å beskytte og styrke norske villaks- og ørretbestander.
- Bygge flere viltoverganger over veier, toglinjer og andre barrierer, og iverksette tiltak for å fjerne farlige og unødvendige menneskeskapte hinder som gjerder, piggråd og liknende.
- Stå for en aktiv føre-var-politikk for bruk av genteknologi som vektlegger miljø, helse og sosiale forhold og videreføre genteknologiloven og dagens restriktive praksis med strenge krav til økologisk og sosial bærekraft.
- Hindre nye, fremmede arter i å etablere seg i Norge og lage handlingsplaner for å bekjempe de mest skadelige svartelistede artene.
- Lage et sterkere lovverk for å beskytte naturen, blant annet ved å gi hjemmel for bindende miljøkvalitetsnormer i naturmangfoldloven.
- Utvikle retningslinjer for bærekraftig bruk av biomasse, som sikrer at produksjon og bruk av biodrivstoff ikke legger beslag på matjord eller fortrenger regnskog.
- Skjerpe kravene til bærekraftig skogsdrift og gi sterkere insentiver til skogeiere som ønsker å gå over til en mer skånsom skogsdrift hvor hensynet til miljøet ivaretas.
- Føre en langt mer aktiv politikk for å ta vare på artsrike kulturlandskap som slåtteen-ger og beitemarker.
- Øke antallet utvalgte kulturlandskap til 100 innen 2021.
- Slå ring om allemannsretten og muligheten til å høste av levende naturressurser i Norge

Les mer om hvordan De Grønne vil gjøre arealforvaltningen bærekraftig i kapittelet "Areal og transport".

LIVET I HAVET

Havene dekker mer enn to tredjedeler av jordoverflaten. Det rommer rike og avanserte økosystemer med et enormt arts mangfold.. Vi har fortsatt bare kartlagt en liten del av de livsformene som finnes der. Nå kan mange av artene i havet bli utryddet før vi rekker å dokumentere at de noensinne har eksistert. Menneskelig aktivitet har ført til utryddel-

se av livet i havet som er like dramatisk som utryddelsen av livet på land. Antallet fisk, sjøfugl, hval og andre dyr i havet er blitt halvert de siste 40 årene. For hvert tiår som passerer blir havene fattigere og tomme.

Den kritiske situasjonen for havet skyldes blant annet klimaendringer og havforsuring, overfiske, oppdrett, turisme og råstoffutvinning av olje og mineraler. Et av de raskest voksende problemene er forsøplingen av verdenshavene og kysten. Hvis dagens utvikling fortsetter vil det være mer plast enn fisk i havet innen 2050. I tiårene som kommer må alle verdens kystnasjoner ta ansvar for å snu utviklingen i sine områder, i tillegg til å jobbe sammen for internasjonale avtaler.

Norge er en stor hav- og kystnasjon som forvalter enorme naturverdier i Nordsjøen, Norskehavet, Barentshavet og langs hele kysten. Råderetten over disse områdene gir oss et stort ansvar. Det gir oss også en stor mulighet til å vise at den negative utviklingen kan snus. Norge har lyktes med god forvaltning av mange fiskebestander, mens andre er svært sårbare. I tillegg utgjør oppdrettsnæringen, marin forsøpling, petroleumsvirksomhet og dumping av gruveavfall kritiske miljøutfordringer langs kysten. De Grønne mener at samtlige av disse utfordringene må møtes med kraftfulle tiltak i den kommende stortingsperioden.

De Grønne vil:

- Utarbeide en marin verneplan innen utgangen av 2018 med mål om at ti prosent av havarealene innenfor territorialgrensen vernes før 2027.
- Styrke naturmangfoldloven ved å gjøre områdevern, utvalgte naturtyper og prioriterte arter gjeldende for alle norske havområder.
- Initiere en egen lov om helhetlige forvaltningsplaner for havområdene for å sikre en økosystembasert forvaltning av havressursene.
- Gjennomføre en omfattende omstilling av oppdrettsnæringen gjennom at nye konsesjoner kun gis til lukkede oppdrettsanlegg og at bruk av lukket teknologi kreves på alle eksisterende anlegg innen 2025.
- Ta initiativ til et internasjonalt belønningssystem for vern av viktige havområder og stans av overfiske etter modell fra den norske regnskogsatsingen.
- Etablere en egen handlingsplan for å gjenetablere ødelagt tareskog og verne oppvekstområder for yngel og ungfisk.
- Starte et landsdekkende oppryddingsprosjekt av spøkelsesgarn og tapte ruser, teiner og liner.
- Støtte utvikling av selektive og selvoppløsende redskaper for å redusere uønsket bifangst og stoppe spøkelsesfiske.
- Styrke innsatsen for giftoppydding i fjorder, elver og havner for å sikre trygg, norsk sjømat og ren natur.
- Oppskalere innsatsen mot marin forsøpling kraftig ved å styrke tilskuddsordningen for tiltak mot marin forsøpling, etablere en skjærgårdstjeneste langs hele kysten og etablere mottaksanlegg for marint avfall.
- Jobbe for å stanse deponering av gruveavfall i Førdefjorden og Repparfjorden og forby sjødeponi av gruveavfall.
- Sørge for et permanent vern mot petroleumssaktivitet i særlige verdifulle og sårbare havområder, som Lofoten, Vesterålen og Senja, iskantsonen, polarfronten i Barentshavet og Norskehavet, havområdet rundt Jan Mayen, Mørebankene, Iverryggen, samt Skagerrak.
- Sikre korallrev, ålegressenger og andre sårbare naturtyper som gyte- og oppvekstområder for fisk og skalldyr ved å etablere fredningsområder og oppdrettsfrie soner.
- Styrke vernet av korallrev og andre viktige marine leveområder som ligger i vårt

- territorialfarvann.
- Bygge opp bestander av truede arter, og sikre at høsting av marine arter skjer i tråd med forskningsbaserte råd.
- Etablere en egen handlingsplan for å bedre situasjonen for sjøfugler.
- Arbeide internasjonalt mot overbeskatning av fisk og andre marine arter.
- Ta initiativ til et internasjonalt forbud mot utkasting av fisk.
- Styrke fiskerioppsynets lokale tilstedeværelse langs hele kysten og trappe opp arbeidet med å forebygge ulovlig fiskerivirksomhet.
- Forby bunntåling.
- Gjøre «Fishing for litter» til en permanent og landsdekkende belønningsordning der både fiskere og folk flest kan levere inn marint avfall og få en vrakpant for avfallet.
- Innføre forbud mot å skifte ballastvann eller tømme kjemikalier fra lusebehandling i sårbare områder og avvikle bruk av kitinhemmere i oppdrettsnæringen.
- Styrke og utvide ordningen med nasjonale laksefjorder og utrede en tilsvarende ordning for andre sårbare fiskebestander som fjordtorsk.

Les mer om De Grønnes forslag til en bærekraftig havbruks- og fiskeripolitikk i kapitlene "Fiskeri" og "Oppdrettsindustrien".

KLIMAET PÅ JORDEN

Dagens barn må regne med å bli gamle i en verden som ser helt annerledes ut enn den de vokste opp i. Klimaendringene truer med å utløse grunnleggende endringer i det livsmiljøet som har vært grunnlaget for sivilisasjonen vår. Både matforsyning, arts- mangfold, økonomi og overlevelsen til lokalsamfunn, byer og hele land står på spill. Økt havnivå, ekstremvær, tørke og varige endringer i været og naturen vil skape utfordringer som er umulig å overskue i dag. De neste fem til ti årene er kanskje vår siste mulighet til å stanse utviklingen. Hvilken klimapolitikk som føres i disse årene blir avgjørende for fremtidige generasjoners livsbetingelser. Derfor kjemper grønne partier over hele verden for å samle verdenssamfunnet om en radikal omstilling av økonomien. De Grønne vil føre en klimapolitikk som skaper et bedre samfunn med økt livskvalitet for mennesker og som er i økologisk balanse. Dette er et stort samfunnsprosjekt som bare kan lykkes i et tett samarbeid mellom innbyggere, organisasjoner, næringsliv og det offentlige.

Den viktigste årsaken til klimaendringene er brenning av kull, olje og gass. For hvert eneste tonn som brennes blir klimaendringene farligere. Derfor vil De Grønne avvikle bruk av fossil energi så raskt som mulig. I tillegg har vi et spesielt ansvar for å sørge for at de klimaskadelige ressursene Norge har råderett over blir liggende i bakken. Samtidig må vi rette langt større oppmerksomhet mot andre utslippskilder, som kjøttforbruk og avskoging.

Paris-avtalens ambisjon om å begrense den globale oppvarmingen til 1,5 grader er et ambisiøst mål som De Grønne slutter seg til. Men avtalen blir et slag i luften uten umiddelbare og omfattende tiltak. De Grønne vil gjennomføre disse tiltakene i Norge ved å gjøre utslippskutt til en del av lovverket, fase ut petroleumsnæringen og gjøre Norge til verdens første fossilfrie velferdsland. Med en høykompetent befolkning, et innovativt næringsliv og mye kapital kan Norge gjennomføre en fornybarrevolusjon som kan vise vei for resten av verden.

- Stanse åpning av nye olje og gassfelt på norsk sokkel og starte en gradvis og planmessig utfasing av petroleumsvirksomheten over en 15-årsperiode.
- Redusere klimagassutslippene fra norsk territorium med 60 prosent innen 2030.
- Innføre årlige sektorvise klimabudsjetter som en del av statsbudsjettet fra 2018 som forplikter norske myndigheter til å gjennomføre utslippskutt og omstille Norge til et lavutslippssamfunn.
- Gi gode skattevilkår til grønne næringer inspirert av dagens fordeler til oljenæringen.
- Fjerne alle skattefordeler og subsidier til petroleumsvirksomhet og avskaffe TFO-ordningen.
- Gjøre Statens pensjonsfond utland til en motor for det grønne skiftet internasjonalt, og innføre en klimaprosent der Norge setter av en prosent av nasjonalinntekten hvert år til internasjonal klimaomstilling via oljefondet.
- Tredoble støtten til klimaomstilling i norske kommuner gjennom "Klimasats-ordningen" innen 2021.
- Iverksette en storsatsing på klima- og miljørådgivere i kommunene.
- Innføre en ordning med klimabelønning der inntektene fra enkelte miljøavgifter som for eksempel økte bensinavgifter deles direkte ut igjen til innbyggerne.
- Arbeide for en raskere reduksjon i det totale antallet klimakvoter enn det til nå er lagt opp til.
- Fase ut salg av nye fossile personbiler innen 2020, og fossile varebiler og busser innen 2025.
- Etablere et CO2-fond for raskt å fase inn nullutslippsteknologi for tungtransport, varebiler og busser.
- Redusere biltrafikken i norske byområder for å redusere klimagassutslipp, luftforurensing og kø, og skape rom for en massiv utbygging av god kollektivtransport og sykkelveier.
- Gjennomføre en storstilt satsing på karbonfangst (CCS) i industrien, med minst tre anlegg etablert i løpet av stortingsperioden, og krav om rensing av alle store punktutslipp innen 2030.
- Øke miljøavgiften på forurensende flyreiser, differensiert ut fra tilgangen til alternative reisemåter, og stimulere til utvikling av utslippsfrie løsninger.
- Redusere flytrafikken ved å bygge ut gode alternative kollektivløsninger og stanse planer om utbygging av nye rullebaner.
- Starte utfasing av alle typer fossil energibruk i Norge i løpet av stortingsperioden ved å gjøre det gradvis dyrere å forurense og støtte investeringer og bruk av nye fornybare løsninger.
- Følge opp stortingsvedtaket om å overføre gods fra vei til bane og sjø, og satse på utslippsfrie fartøy i skipsfartsnæringen.
- Legge frem en stortingsmelding med forslag til satsing på karbonnegative prosjekter og teknologier og en strategi for hvordan Norge kan bli et karbonnegativt samfunn.
- Stimulere til et mer vegetarisk kosthold og redusere kjøttforbruket gjennom tiltak som både vil gagne miljøet og folkehelsen, og som legger til rette for bedre dyrevelferd i landbruket.
- Forby nydyrking, drenering og ødeleggelse av myr for å hindre utslipp av klimaskadelig CO2 og lystgass fra myr.
- Stille krav om elektrifisering av nye oljefelt som allerede har fått tillatelse til utbygging og som ikke kan stanses.
- Erstatte kulldriften på Svalbard med satsing på nye næringsveier som fornybar energi, forskning og reiseliv.
- Redusere det materielle forbruket, fordi dette bidrar til store klimagassutslipp i produksjonslandet og legge til rette for gjenbruk, deling og mer fritid foran stadig høyere forbruk.

- Skyte fart i overgangen til en ressurseffektiv kretsløpsøkonomi ved å bruke avgifts-systemet, forskningsmidler, offentlige innkjøp samt innovasjonsstøtte og risikokapi-tal til bedrifter.

Les også kapitlene "Grønn økonomi", "Grønt næringsliv" og "Areal og transport" for flere klimaløsninger.

TILPASNING TIL KLIMAENDRINGER

For å begrense farlige klimaendringer er det helt avgjørende å raskt redusere klimag-assutslippene. Samtidig må vi også innse at klimaendringene allerede i gang. I Norge opplever vi mer ekstremvær og flere ras. Det gir store utfordringer for enkeltmennesker, næringslivet og samfunnet. I andre land og regioner er problemene mange ganger større, med flom, tørke, ekstremvær, sviktende avlinger og sult. Dette gjør omfattende investeringer i klimaforebygging tvingende nødvendig.

Den store klimaregningen for staten, regioner og kommuner begynner å bli synlig i form av kostnader for å tilpasse veier, jernbane, avløpssystemer, bebyggelse og infrastruktur til et endret klima. For å sikre at hensyn til klimaendringer kommer inn i all planlegging, trenger vi et løft for kompetanse og kapasitet på klimatilpasning i kommunene. Tiltak som grønne tak, åpning av bekker og vassdrag, og flere grøntarealer som bidrar til fordrøyning er viktig i tettbygde strøk. Samtidig trenger vi mer kunnskap om hvordan klimaendringer vil påvirke matproduksjon og biologisk mangfold på land og i havet.

Norge er et rikt og stabilt land, som har tjent store summer på eksport av fossil energi. Vi har derfor et moralsk ansvar til å også bidra til å hjelpe andre land med å omstille seg til utslippsfri energi og tilpasse seg til en varmere verden. Dette er samtidig en investering i en mer stabil verden. De Grønne vil bruke Statens pensjonsfond utland som en motor for det grønne skiftet internasjonalt.

De Grønne vil:

- Sikre at storsamfunnet stiller bedre opp for lokalsamfunn som opplever ekstremvær og ras gjennom økt støtte til opprydding og forebygging av nye hendelser.
- Utarbeide en nasjonal klimatilpasningsplan for å ta vare på naturmangfold i et endret klima, herunder tiltak for landbruk, fiskeri og oppdrettsnæringen.
- Ta hensyn til pågående klimaendringer i areal- og ressursforvaltningen, og øke inn-satsen for klimatilpasning innen infrastruktur, matproduksjon og generell beredskap.
- Styrke beredskapen for håndtering av skred, flom og andre naturfarer og tydeliggjøre ansvaret til hver enkelt beredskapsinstans.
- Arbeide for å hente inn vedlikeholdsetterslep og oppgradere infrastruktur i møte med klimaendringene, rettet mot veier, jernbane, offentlige bygg og avløpsnett.
- Øke støtten til kommuner som vil gjennomføre prosjekter for grønne nærområder med økt biologisk mangfold, flere grøntområder og attraktive sosiale byrom og møteplasser.
- Gi lokale myndigheter mulighet til å pålegge grønne tak, solenergiløsninger eller andre miljøvennlige løsninger der det er hensiktsmessig.
- Stimulere til utvikling og deling av kunnskap om klimatilpasning, og ha lav terskel for å prøve ut nye løsninger.
- Styrke kommunenes evne til å tilpasse seg ekstremvær og andre klimaendringer gjennom en storsatsing på klima- og miljørådgivere.

- Innføre en klimaprosent der Norge setter av en prosent av nasjonalinntekten hvert år til internasjonal klimaomstilling via oljefondet.
- Øke selvforsyningsgraden og styrke matsikkerheten gjennom å føre en aktiv landbrukspolitikk.
- Styrke samarbeid og koordinering mellom staten og kommunene rundt klimatilpasning.
- Gjøre Statens pensjonsfond utland til en motor for det grønne skiftet internasjonalt.

Les mer om hvordan De Grønne vil styrke beredskapen i møte med klimaendringene i kapittelet "Beredskap".

FORURENSING OG MILJØGIFTER

Miljøgifter, menneskeskapt forurensing og forsøpling spres i dag over hele jordkloden og kan føre til irreversible skader på miljøet og helsen vår. Hverken mennesker, dyr eller økosystemer er tilpasset en verden der plastforurensing og mikroplast fyller havene og skadelige stoffer sprer seg til jord, vann og mat. For 60 år siden kunne det være seks-syv forskjellige skadelige miljøgifter i menneskekroppen. I dag finner vi mellom 200 og 400. Ikke alle stoffene er farlige hver for seg, men summen av stoffene kan gi dramatiske konsekvenser. Vi har fortsatt begrenset kunnskap om langtidsvirkningene, men vet at barn er spesielt sårbare. Barn som vokser opp i dag eksponeres for langt flere miljøgifter enn de som vokste opp for én eller to generasjoner siden.

De Grønnes hovedstrategi for å stanse forsøpling, forurensing og spredning av miljøgifter er å erstatte dagens bruk og kast-økonomi med en kretsløpsøkonomi der materialer, avfall og søppel resirkuleres. I tillegg må både det offentlige og næringslivet ta langt større ansvar for å beskytte mennesker, natur og dyreliv mot farlige giftstoffer, skadelig forsøpling og forurensing.

I kystlandet Norge må kampen mot marin forsøpling bli en sentral miljøsak i neste stortingsperiode. I byene er kampen mot helsefarlig luftforurensing en hovedsak for De Grønne. I tillegg er nye og gamle utslipp fra industri, gruveavfall og oppdrettsvirksomhet også kilder til forurensing som må stanses.

De Grønne vil:

- Jobbe for at alle klær, mat, leker, emballasje og andre forbrukerprodukter som selges i Norge skal være trygge og giftfrie.
- Sørge for trygg og ren luft i norske byer ved å jobbe for bedre kollektivløsninger, stimulere til utskiftning til rentbrennende vedovner samt gi lokalpolitikere bedre muligheter til å innføre miljødifferensiering i biltrafikken.
- Bruke offentlige innkjøp aktivt til å begrense bruk av miljøgifter og andre skadelige kjemikalier ved å etterspørre miljømerkede produkter.
- Få på plass trygge løsninger for lagring av alle typer farlig avfall, inkludert det norske atomavfallet og sørge for forsvarlig drift og avfallsbehandling ved norske atomreaktorer så lenge disse er i drift.
- Stramme inn vilkårene for å få utslippstillatelse etter forurensningsloven og skjerpe straffereaksjonene ved brudd på loven.
- Skjerpe kravene til luftkvalitet slik at de er i tråd med Folkehelseinstituttets anbefaling.
- Hindre plastforsøpling ved å redusere bruken av plastemballasje og plastprodukter.
- Redusere bruken av unødvendig plastemballasje og plastprodukter ved å innføre en miljøavgift på bruk av fossil plast.

- Iverksette tiltak for å sikre minst 70 prosent resirkulering av plast i Norge innen 2025.
- Redusere bruk og spredning av helse- og miljøskadelig mikroplast fra kilder som bildekk, tekstiler, maling, hudpleieprodukter og vaskemidler, samt fase ut gummi-granulat på kunstgressbaner i samarbeid med næringslivet og idretten.
- Innføre en avgift på deponering av gruveavfall for å stimulere til økt gjenfylling og gjenbruk av avfallet.
- Kreve full åpenhet om hvilke miljøgifter et produkt inneholder og styrke merkeordninger som gjør det enkelt å finne ut om produkter inneholder stoffer som kan skade helse og miljø.
- Begrense lysforurensning og jobbe for å sertifisere norske nasjonalparker som "International Dark Sky Park"
- Ta støyforurensning på alvor i all samfunnsplanlegging og begrense støy som skader livskvalitet og helse.
- Gjeninnføre forbudet mot bruk av blyhagl til jakt.
- Styrke norsk forskning på miljøgifter og forurensning, inkludert forskning på cocktail-effekten, hormonforstyrrende stoffer, miljøgifters effekt på barn og på miljøvirkningene av såkalte nanoformer av stoffer.
- Jobbe for et globalt forbud mot de farligste miljøgiftene og for å styrke det europeiske kjemikalierregelverket REACH.
- Redusere bruken av veisalt.
- Jobbe for internasjonale avtaler om å stanse plastforsøpling og spredning av mikroplast både i havene og på land.
- Merke produkter som inneholder mikroplast.
- Forby ikke-nedbrytbar engangsplast, plastposer og engangsbestikk der hvor miljøvennlige alternativer finnes.

Les mer om De Grønnes tiltak for å begrense forurensning av kyst og hav under kapittelet "Livet i havet" og "Oppdrettsindustrien".

DYREVELFERD

Den grønne bevegelsen bygger sin politikk på en grunnleggende respekt for alt liv. Menneskene er knyttet til og avhengig av naturen og dermed av mangfoldet av ulike livsformer på jorda. Derfor jobber Miljøpartiet De Grønne for et samfunn der solidariteten utvides til å omfatte dyr og natur. Vi vil føre en miljøpolitikk som bevarer og reparerer leveområdene for ville dyr og en dyrevelferdspolitik som husdyr og kjæledyr behandles på en anstendig og respektfull måte. Vi er overbevist om at det er en sterk sammenheng mellom vår respekt og omsorg for dyr og vår respekt og omsorg for hverandre.

I dag lever flere hundre millioner dyr i norske fjøs, oppdrettsmerder og som familiedyr og sportsdyr. De Grønne mener at alle disse dyrene har egenverdi. Egenverdi betyr at dyrenes liv har verdi i seg selv, utenom den nytten de har for oss mennesker. Dyr som holdes i fangenskap av mennesker skal ha mulighet til å utfolde sin naturlige atferd, inkludert hvile, bevegelse og stimulerende aktiviteter, være utendørs i blant og få dekket sosiale behov.

De Grønne mener dyrevelferd fortjener en langt større plass i den norske politiske debatten. Hvis dyrenes rettigheter skal respekteres, er det behov for en reform av mange typer dyrehold i Norge og en langt strengere håndheving av den norske dyrevelferdsloven. Enkelte former for dyrehold, som pelsdyroppdrett, er uforenlig med god dyrevelferd og må avvikles raskest mulig.

- Gå gjennom alle forskrifter som regulerer dyrehold, jakt og fangstmetoder for å styrke krav til dyrevelferd og oppdatere reglene i tråd med dyrevelferdslovens beskyttelse av dyrs artstypiske og individuelle behov.
- Forby pelsdyroppdrett og import av produkter fra pelsdyroppdrett.
- Omstille norsk kyllingproduksjon ved å kreve sunnere raser, samt sikre kyllingene mer plass, naturlig stimuli, bedre luft og tilgang på dagslys.
- Jobbe for å ha like høye krav til dyrevelferd for norske og importerte varer.
- Forebygge dyretragedier og dårlig dyrevelferd ved å øke ressursene til tilsyn med dyrehold og opprette et eget dyretilsyn under Klima- og miljødepartementet.
- Forby avl og import av dyreraser som genetisk medfører store helseskader eller lidelser for dyrene.
- Inkludere dyrekunnskap i naturfag og etikkundervisning i grunnskolen for å fremme innsikt i etisk behandling av tamme og ville dyr.
- Fremme alternativer til dyreforsøk og stramme inn regelverket for å hindre dyreforsøk som forårsaker smerte, stress og angst.
- Videreføre prøveprosjektet med dyrepoliti og utvide dette til resten av landet.
- Fremskynde løsdriftskravet for kyr til 2024, og tilby investeringsstøtte til små- og mellomstore fjøs som må ombygges.
- Innføre lavere maksimumsgrenser for antall fisk i en merd, støtte stressreducerende tiltak og dyrevennlige metoder for fjerning av lakselus.
- Skjerpe regelverket for å hindre at dyr utnyttes i underholdningsøyemed.
- Stille krav om kortere dyretransporter og legge til rette for økt bruk av lokale gårds- slakterier og mobile slakterier.
- Forebygge skader på ville dyr og beitedyr grunnet menneskelig aktivitet, for eksempel i forbindelse med veitrafikk, jernbane og slått.
- Styrke forskningen på dyr, fugler og fisk sine artstypiske behov og evne til å føle frykt og smerte.
- Videreutvikle økologisk jordbruk som spyspiss for dyrevelferd i landbruket ved å styrke dyrevelferden i det økologiske regelverket.
- Etablere og støtte sentre for hjemløse dyr som skal drive omplassering, informasjonsarbeid og støtte frivillige initiativer.
- Støtte ID-merking av kjæledyr/familiedyr.
- Gjennomføre prøveprosjekter med forebyggende tiltak mot rovdyrskader og støtte tiltak som bidrar til at skadde dyr på beite oppdages tidligere.
- Øke kontroll og tilsyn med dyr i dyrebutikker.
- Sørge for at husdyr får hyppigere tilsyn fra veterinær.

Les mer om De Grønnes tiltak for å bedre dyrevelferd i sjø og på land i kapitlene "Oppdrettsnæringen" og "Bærekraftig jordbruk".

DEMOKRATI OG DELTAKELSE

Alle mennesker er likeverdige. De Grønne har en grunnleggende tillit til menneskers vilje og evne til å ta ansvar for sin egen og fellesskapets framtid.. Hvis alle ser nytten av å engasjere seg skaper vi mer samhörighet og bedre beslutninger både lokalt, nasjonalt og globalt.

Demokratiet står nå overfor sin største oppgave noensinne. Det er ikke nok å løse de nære og kortsiktige problemene. Hvis livsgrunnet skal reddes må vi vise langt mer omtanke for fremtidige generasjoner og det globale fellesskapet. Veien mot et samfunn i økologisk balanse går gjennom dyp solidaritet og ansvar på tvers av landegrensener og generasjoner. De Grønne er overbevist om at den beste grobunnen for dette er økt deltagelse, mer medvirkning, involvering og ansvarliggjøring.

Norge er et land med sterke demokratiske tradisjoner. I mange generasjoner har høy tillit mellom enkeltmennesker og til fellesskapet skapt velferd og livskvalitet. Men folkestyre er ikke noe som oppstår eller består av seg selv. Demokratiet vårt må hele tiden forsvares og fornyes. I dag er tilliten til demokratiet, og dermed fellesskapet, under press. Ulikhetene øker, globalisering, økt migrasjon og en mer fragmentert offentlighet gjør at stadig flere opplever utenforskap og fremmedgjøring fra offentligheten og de demokratiske prosessene. De Grønne vil gjennomføre en demokratireform som sikrer mer inkludering og et demokrati som er i stand til å møte nye utfordringer.

Demokrati er mer enn stemmerett.. Det forutsetter en spredning av makt i hele samfunnet. Makt utøves gjennom ytringer, organisasjonsliv og økonomiske strukturer. De Grønne vil bekjempe maktkonsentrasjon ved å styrke lokaldemokratiet, sivilsamfunnet og jobbe for jevnere fordeling av ressurser og kapital. Det er også avgjørende å styrke innflytelsen til de gruppene som er svakt representert i demokratiet.

Politiske partier har et stort ansvar for å bidra til en faktaorientert og inkluderende politisk debatt. Politikere er viktige premissleverandører i samfunnet. Måten de snakker på har stor innvirkning på hvordan den politiske debatten foregår. De Grønne ønsker å bidra til en mangfoldig offentlig debatt, der flere kan kjenne seg igjen og bli inkludert. Vi vil basere oss på kunnskap og alltid sette sak og klart språk foran personangrep og tåkeprat. Vi vil ha en åpen debatt, både i partiet, på Stortinget og i regjeringen. Det skal være enkelt å kritisere oss og å påvirke oss. Vi vil være et mangfoldig og representativt parti som ikke er redd for å lytte eller ombestemme oss når det er gode grunner til det.

I flere andre land ser vi en fremvekst av folkelig motstand mot den økonomiske og strukturelle politikken som har vært ført. Norge er et velfungerende demokrati med kort vei til politisk innflytelse, men demokratiet må uansett hele tiden fornyes og utvikles for å sikre legitimitet og bred deltakelse blant innbyggerne. Det er spesielt viktig å engasjere ungdom i demokratiet.

Heldigvis har mulighetene for åpenhet og deltakelse aldri vært større. Det ligger et stort ansvar i å benytte disse mulighetene til å styrke den enkeltes og fellesskapets muligheter og ansvar. Alt kan ikke løses gjennom vedtak og lover, men ved å skape en kultur der vi viser ansvar og tillit. De Grønne vil legge til rette for nye arenaer for deltakelse, og styrke innsyn og åpenhet rundt politiske beslutninger og bidra til en sunn, inviterende og saklig offentlighet.

De Grønne vil:

- Sette i gang en større offentlig utredning om en demokratireform som skal gi økt maktspredning og ruste demokratiet for det 21. århundre.
- Arbeide for å øke valgdeltakelsen ved nasjonale og lokale valg.
- Delta i den offentlige debatten på en saklig og inkluderende måte, og sørge for at det er mulig å ettergå og vurdere de påstandene vi kommer med.
- Arbeide for at det skal være mulig og interessant å delta i politiske prosesser og debatter også for dem som ikke har lang fartstid i partipolitikk og offentlig forvaltning.
- Innføre en nasjonal forslagsrett der borgere kan få en sak behandlet på Stortinget med et tilstrekkelig antall underskrifter.
- Gi velgerne større påvirkning over hvem som velges inn på Stortinget ved at de kan kumulere stortingskandidater når de stemmer.
- Sikre forutsigbar støtte til frivillige organisasjoner.
- I større grad benytte folkeavstemninger og innbyggerhøring for at hver borger skal kunne delta i viktige beslutninger.
- Opprette et åpent tilgjengelig lobbyregister for Stortinget.
- Arbeide for at folkevalgte organer reflekterer mangfoldet i befolkningen best mulig.
- Sikre folk med nedsatt funksjonsevne mulighet til å delta i samfunnsliv og demokratiske arenaer.
- Gjøre politikeres stemmegivning fra kommunestyre og fylkesting enkelt tilgjengelig på nett og i maskinlesbart format.
- Ta initiativ til sterkere globalt samarbeid om muligheter og etiske eller demokratiske problemstillinger knyttet til kunstig intelligens.
- Etablere en ombudsperson for fremtidige generasjoner.
- Senke stemmerettsalderen til 16 år.
- Utarbeide nasjonale retningslinjer som sikrer at barne- og ungdomsråd får reell og meningsfull innvirkning.
- At barn og unge skal ha rett til medbestemmelse etter evne i alle sammenhenger som angår dem.
- Styrke satsingen på klarspråk i det offentlige.

Les mer om De Grønnes tiltak for å sikre deltagelse og frihet for alle i kapittelet "Frihet og mangfold".

For å sikre demokratisk engasjement og deltakelse bør beslutningsmyndigheten som hovedregel ligge på det laveste utøvende nivået. De Grønne vil styrke det regionale nivået for å bedre ivareta oppgaver som går på tvers av kommuner. Kommunenes frie inntekter må holde tritt med oppgavene, slik at lokale prioriteringer faktisk kan bestemmes lokalt. Kommunesammenslåinger kan bidra til å styrke lokaldemokrati og velferd, men det forutsetter lokal oppslutning og eierskap til prosessen, og innflytelse over oppgaver som hører til i lokalsamfunnene.

Norske kommuner innvirker på en tredjedel av norske klimagassutslipp. De Grønne vil styrke arbeidet med å redusere utslipp i kommunene og vil stille strengere krav til å gjennomføre lokale klimatiltak. Vi er avhengig av hele landet i det grønne skiftet. Vi må redusere presset på matjord, utmark og annet areal og bidra til at distriktene ikke avfolkes og presset på storbyene øker ytterligere. De Grønne vil utnytte muligheter for ny, grønn næringsutvikling og grønne lokalsamfunn over hele landet.

De Grønne vil:

- Sikre at regionnivået blir et sterkt folkevalgt nivå, med større ansvar for arealforvaltning, transport og næringsutvikling.
- At endringer i kommunestruktur og -finansiering skal ha som mål å styrke demokratiet og sikre bedre tjenestetilbud for innbyggerne, og at kommunesammenslåing uansett skal være frivillig og dermed avgjøres lokalt.
- Stille krav til kommuner og fylkeskommuner om miljøstandarder og strengere miljøkrav i innkjøp.
- Innføre krav om klimabudsjett og -regnskap i alle kommuner, fylkeskommuner og statlige departementer.
- Plassere flere nye statlige arbeidsplasser utenfor Oslo for å bidra til regional utvikling i hele landet.
- Sørge for gode medvirkningsprosesser ved flytting av statlige arbeidsplasser..
- Bidra til å bygge lokale fagmiljøer og klynger med utgangspunkt i lokale behov og muligheter.
- Føre en aktiv næringspolitikk for hele landet med statlige midler til lokal og regional omstilling.
- Øke kommunenes økonomiske handlingsrom og grensene for kommunenes egne skatteinntekter.
- Sikre tilgang til bredbånd over hele landet.
- Tredoble støtten til klimaomstilling i norske kommuner gjennom "Klimasats-ordningen" og iverksette en storsatsing på klima- og miljørådgivere i kommunene.
- Utrede en belønningsordning for kommuner, grunneiere og andre som restaurerer verdifull natur.
- Tallfeste og tilgjengeliggjøre kommunal og fylkeskommunal naturpåvirkning og klimagassutslipp i beregningen av nasjonal økologisk bærekraft.
- Øke støtten til kommunale prosjekter for grønne næringsområder med økt biologisk mangfold, flere grøntområder og attraktive sosiale byrom og møteplasser.
- Øke de regionale utviklingsmidlene og øremerke økningen til Grønne innovasjonsprosjekter.

Les mer om De Grønnes tiltak for levende lokalsamfunn under "Grønt næringsliv".

URFOLK OG NASJONALE MINORITETER

Arbeidsprogram
2017-2021

Staten Norge er tuftet på områdene til to folk, det norske og det samiske. Samisk kultur har derfor en viktig plass både i norsk kulturarv og i vår egen samtid. Norge har klare forpliktelser til å ivareta den samiske befolkningens rettigheter, inkludert retten til selvbestemmelse. Historisk har den samiske befolkningen og minoritetsgrupper i Norge lidd betydelig urett, ikke minst gjennom en brutal fornorskningsspolitikk som blant annet har gått utover språkene som kulturbærere. Også i dag er kunnskapen om samisk historie, språk og kultur begrenset i store deler av den norske befolkningen, og samer opplever fremdeles diskriminering.

Fem folkegrupper har status som nasjonale minoriteter i Norge: jøder, kvener, rom, romani og skogfinner. De Grønne ønsker en aktiv politikk for å ivareta denne delen av den mangfoldige norske kulturarven. Vi vil arbeide for styrket kjennskap til urfolks og minoriteters vilkår, både hos myndighetene og i befolkningen.

De Grønne vil:

- Være en pådriver for en nordisk samekonvensjon for å lette samhandling og styrke samisk kultur på tvers av landegrensene.
- Støtte og videreutvikle Sametinget som det viktigste verktøyet for selvbestemmelse for det samiske folket.
- Styrke og lovfeste konsultasjonsordningen mellom Staten og Sametinget.
- Arbeide for at samiske språk styrkes, blant annet ved etablering av flere språksentre, og økt støtte til oversettelse av litteratur og film, særlig for barn.
- Gi støtte til styrking av kvensk, lulesamisk og pitesamisk språk.
- Opprette en sannhet- og forsoningskommisjon for å granske konsekvensene av fornorskningsspolitikken overfor samene og nasjonale minoriteter.
- Sørge for tilstrekkelig finansiering til etablering av Skogfinsk Museum.
- Støtte arbeid som setter søkelys på romanifolkets og romfolkets historie og kultur i Norge, inkludert språkene romanes og skandoromani.
- Bidra til at det norske romfolkets kultur ivaretas og videreføres
- Innføre prosedyrer for å gi forutsigbarhet i økonomiske spørsmål for Sametinget og andre samiske budsjettområder, for eksempel ved at det hvert år legges fram en stortingsproposisjon om satsingsområder og prioriteringer i samepolitikken.
- Sette i gang igjen prosessen etter Samerettsutvalget II, som handler om retten til land og vann i tradisjonelle samiske områder fra og med Troms fylke og sørover.
- Gjøre samefolkets dag til en offisiell fridag i hele Norge.
- Etablere et forsknings- og formidlingsprogram for et samlet samisk historieverk hvor fornorskningshistorien er ett av flere tema.
- Styrke forskning og formidling av samisk historie, språk og kultur i universiteter, museer og kulturinstitusjoner vesentlig.

SIVILSAMFUNN OG FRIVILLIGHET

Frivilligheten og sivilsamfunnet bringer folk sammen, knytter bånd mellom mennesker og er et viktig bidrag til livskvalitet og kunnskap. Frivillige og ideelle organisasjoner er dessuten en viktig del av velferdstilbudet. Frivilligheten i Norge er en enorm ressurs for samfunnet og demokratiet som De Grønne vil støtte opp om og styrke.

Større tillit til sivilsamfunnet betyr desentralisering av makt, fra staten til kommunene, og fra kommunene til bydeler, nærmiljøer og grender. De Grønne vil jobbe for at flere engasjerer seg frivillig, sikre gode arbeidsvilkår for de frivillige organisasjonene og samtidig sikre deres uavhengighet av staten.

De Grønne vil:

- Være pådriver for at det frivillige arbeidet og sivilsamfunnet har gode og forutsigbare vilkår.
- Satse mer på frivillighet og samarbeid mellom det offentlige og sivilsamfunnet for å supplere og styrke kulturtilbudet og velferdstjenester.
- Sikre mer langsiktighet i støtte til sivilsamfunnsorganisasjoner og redusere statlige føringer på hva pengene skal brukes til, samt reversere krav til høyere egenandel ved prosjektstøtte.
- Sikre lokale og regionale organisasjoner større mulighet til å påvirke Stortingets beslutninger i relevante saker.
- Gi frivillige organisasjoner fullt fradrag for merverdiavgift.
- Øke skattefradraget for gaver til frivillige organisasjoner.
- Forenkle lover, regler og rapporteringskrav som gjelder frivilligheten.
- Utvide ordningen med tilskudd til organisasjoner som bidrar til integrering i kommunene.
- Legge til rette for frivillige og ideelle aktører i offentlige anbudprosesser.
- Stimulere til flere innovasjonssentre ved universitetene som kan samarbeide med lokale og regionale aktører om sosialt og grønt entreprenørskap.

MEDIER OG OFFENTLIGHET

Frie, uavhengige medier og en opplyst offentlig debatt er avgjørende for et velfungerende demokrati. Mediebransjen er i endring som følge av ny teknologi og nye bruksmønstre. Dette byr på utfordringer, men også store muligheter for å styrke den offentlige debatten.

Offentligheten blir mer fragmentert. Enkeltmennesker og miljøer kan i større og større grad isolere seg fra meningsmotstandere og andre perspektiver. Medier og plattformer der ytringsansvaret ikke finnes truer nå både ytringsfrihet og tilgang til sikker informasjon. Det gir spillerom for retorikk og argumentasjon som spiller på frykt, spekulasjon og motsetninger. For De Grønne ligger det et selvsagt ansvar hos hver enkelt av oss, og som parti, for å skape en debatt som er opplysende, konstruktiv og inviterende.

De Grønne vil:

- Være pådriver for en saklig, vitenskapsbasert debatt som inviterer til samarbeid og et felles ansvar for samfunnet.
- Videreføre mediestøtten som sikrer mangfold av utgivelser lokalt, regionalt og nasjonalt, og gradvis vri støtten over til digitale kanaler.
- Opprette en innovasjonsordning der deler av mediestøtten brukes til å stimulere nyskaping, et mer variert nyhetsbilde og bruk av ny teknologi.
- Utvide kildevernet og vurdere strafferettslig eneansvar for redaktører hjemlet i en ny medieansvarslov.
- Utvide dagens fritak for merverdiavgift for digitale nyhetstjenester til også å omfatte aktualitetssaker og enkeltartikler.
- Styrke beskyttelsen av varslere, slik at det blir enklere å avsløre skadelige forhold

- uten å bli straffet eller utsatt for andre negative sanksjoner.
- Gjøre Norge til en internasjonal trygg havn for gravende journalister, kilder og varslere.
- Gi varslere som avslører alvorlige kritikkverdige forhold rett på økonomisk oppreisning for eventuelle tapte inntekter og tort og svie.
- Innføre sanksjoner for arbeidsgivere som møter varslere av alvorlige kritikkverdige forhold med represalier.
- Stramme inn reglene og begrense eierkonsentrasjon i mediebransjen.
- Pålegge alle fjernsynskanaler med konsesjon for å sende i Norge at alle sendinger skal være tekstet for hørselshemmede.
- At den viktige, statsfinansierte kulturarven i NRKs arkiver må være tilgjengelig for fellesskapet.
- Støtte bibliotek og andre offentlige enheter i arbeid spesielt rettet mot barn, eldre, folk med lavere utdanning og minoritetsspråklige.
- Sikre at det finnes hovedredaksjoner for kommersielle radio- og fjernsynstilbud med allmennkringkastingsoppdrag utenfor Oslo.
- Ha full åpenhet om alle offentlige tilskudd til kongefamilien.

Les mer om De Grønnes tiltak for kulturlivet i kapittelet "Kultur".

ET DIGITALT NORGE

Det offentlige Norge skal være åpent og tilgjengelig. Vi må raskt ta i bruk de digitale mulighetene som utvikles, og sikre at den digitale utviklingen brukes til å styrke tillit, demokrati og deltakelse.. De Grønne vil gi innbyggere et heldigitalt møte med det offentlige, gjennom smartere, mer samordnende og universelt utformede tjenester. For å lykkes er det avgjørende å skape gode fagmiljø og sikre at staten er en attraktiv IKT-arbeidsgiver, og sikre en mye sterkere sentral styring over IT-prosjekter i offentlig sektor.

De Grønne vil at den teknologiske utviklingen og automatiseringen skal bidra til å styrke demokrati, livskvalitet og bærekraftig ressursutnyttelse. For å oppnå dette må skattesystem, regelverk og andre rammer være oppdaterte og sikre samfunnets felles interesser. Effektivisering som følge av digitalisering skal komme innbyggerne til gode gjennom bedre tjenester og mer fritid.

De Grønne vil:

- Digitalisere alle offentlige tjenester og systemer når det gjør virksomheten mer effektiv uten at det går på bekostning av kvaliteten for brukerne.
- Være pådriver for bruk av digitale løsninger der det gir best tilbud til befolkningen.
- Digitalisere alle innbyggerrettede tjenester som kan digitaliseres, med utgangspunkt i innbyggernes behov.
- Sikre at de som ikke ønsker å benytte seg av digitale, offentlige tjenester likevel får et fullverdig møte med det offentlige.
- Tilby flere digitale tjenester som varslingstjenester gjennom SMS, e-post og applikasjoner.
- At det offentlige går foran i bruk av fri programvare, åpne filformater og standarder, og gjøre programvare utviklet av eller på vegne av det offentlige tilgjengelig under frie lisenser.
- Utvikle en enhetlig kommunikasjonsprofil for statlige etater og virksomheter.
- Gjøre alle offentlige data fritt tilgjengelig i strukturert format, så lenge det ikke går utover personvern eller rikets sikkerhet.

- Satse på felles systemer i flere offentlige sektorer når det er forenlig med personvern hensyn.
- Styrke den digitale satsingen til biblioteker og gi dem ressurser til å bli kompetansesentre for de som trenger hjelp til å bruke eller lære seg nettbaserte tjenester.
- Sikre tilgang til digitale bøker, tidsskrift, forskning og lignende gjennom nasjonale lisenser.
- Sikre demokratisk tilgang på offentlig finansiert forskning og sørge for at nasjonale retningslinjer for åpen tilgang til forskningsresultater vedtas og implementeres.
- Stimulere til mer informasjonsutveksling som har verdi for fellesskapet for eksempel innen transport, velferdsteknologi og annet.
- Påskynde arbeidet med å kryptere all trafikk til og fra offentlige nettsider og apper.

Les mer om personvern i kapitlene "Digitale rettigheter" og "Personvern og rettssikkerhet".

DIGITALE RETTIGHETER

En opplyst og engasjert befolkning er blant de viktigste vilkårene for et levende, velfungerende demokrati. Retten til å oppsøke informasjon og kommunisere uten å bli overvåket av myndigheter eller bedrifter må derfor vernes. Samtidig må tryggheten fra identitetstyveri, samt seksuelle og andre alvorlige krenkelser sikres. De Grønne vil behandle digitale rettigheter på linje med øvrige borgerrettigheter.

Internett gir flere tilgang på mer kunnskap og kultur, og gjør det lettere for opphavspersoner å nå ut til fans og potensielle kunder. Opphavsretten er truet av den nye, digitale offentligheten. For De Grønne må inntektsgrunnlaget til kunstnere forsvares samtidig som vi erkjenner den digitale utviklingen.

De Grønne vil:

- Være pådriver for samfunnsengasjement og demokratiutøvelse gjennom internett og bidra til en åpen og saklig debatt på sosiale medier.
- Forsvare tilgangen til et fritt og åpent internett som en rettighet for alle.
- Sikre nettbrukere både ytringsfrihet og personvern, nasjonalt og internasjonalt.
- Prioritere hensynet til personvern og borgerrettigheter i behandlingen av nye lover eller avtaler som berører digitale rettigheter.
- Slå fast retten til å være anonym i den digitale verden.
- Lovfeste nettnøytralitet som et nødvendig prinsipp for ytringsfriheten.
- Gjøre det klart at politiet ikke har anledning til å beslaglegge domener uten domstolskontroll.
- Utrede regelverk for å hindre private selskaper i å blokkere økonomiske transaksjoner uten rettslig kjennelse eller FN-mandat.
- Utrede hvordan vi kan sikre inntekter til rettighetshavere i kulturlivet i en digitalisert bransje der ikke-kommersiell fildeling blir avkriminalisert.
- Styrke og bevare forbrukernes rettigheter i møte med brukerlisenser og brukeravtaler.
- Forby kopisperrer og sperring av funksjonaliteter på brukernes egen maskinvare.
- Kreve slutt på Sveriges overvåking av norsk internett-trafikk gjennom FRA-loven, samt all annen tilsvarende masseovervåking utført av andre stater.
- Støtte utvikling av fri programvare.

Les mer om De Grønnes tiltak for et blomstrende kulturliv og godt personvern i kapitlene "Kultur" og "Personvern og rettssikkerhet".

GRØNN ØKONOMI

De Grønne jobber for en fremtid der menneskers livskvalitet innenfor naturens tålegrenser er målet, ikke stadig høyere produksjon og materielt forbruk. I dag oppfører menneskeheten seg som om jordens ressurser er uendelige. Ødeleggelse av natur og vårt felles livsgrunnlag blir fremstilt i nasjonalregnskapet som verdiskapning. Dette kan ikke fortsette. Et grønt skifte handler om mer enn små justeringer i dagens kurs mot økende klimagassutslipp, tap av biologisk mangfold, og voksende prestasjons- og forbrukspress. Et grønt skifte krever radikale endringer i norsk politikk. En økonomi i balanse med naturen forutsetter at vi forlater det tradisjonelle vekstparadigmet til fordel for en kretsløpsøkonomi der ressurser settes i sirkulasjon.

I neste stortingsperiode vil De Grønne sette nye mål for politikken, fra vekst i brutto nasjonalprodukt til livskvalitet og økologisk bærekraft. Vi vil at mer fritid og fellesskap skal erstatte jag etter stadig høyere materielt forbruk. Vi vil legge til rette for en kretsløpsøkonomi der næringslivet skaper merverdier med stadig mindre bruk av naturressurser. Gjennom tydelige miljøkrav vil vi sikre at det lønner seg å tenke langsiktig og velge miljøvennlig.

Norge har gjennom mange år tjent store penger på å selge olje og gass. Dette er aktivitet som ødelegger livsgrunnlaget vårt og som De Grønne vil fase ut på en ansvarlig måte over en 15-årsperiode. Vi vil flytte dagens omfattende fordeler fra petroleumsindustrien til nye grønne næringer, og legge til rette for skaperglede, gründervirksomhet, innovasjon og teknologiutvikling. Samtidig vil vi bruke det enorme handlingsrommet som oljeinntektene har gitt til å investere i en miljøvennlig fremtid. Statens pensjonsfond utland må gjøres til en motor for det grønne skiftet internasjonalt.

For å lykkes med et grunnleggende grønt skifte er vi avhengig av at innbyggerne og næringslivet er med. De Grønne vil bruke skatter og avgifter til å premiere miljøriktige valg, samtidig som vi vil bruke skattesystemet til å omfordele og redusere økonomisk ulikhet. For å unngå at miljøavgifter slår ut på en sosialt urettferdig måte, vil vi prøve ut en ordning med klimabelønning hvor inntekter fra enkelte avgifter deles ut igjen til innbyggerne.

EKTE ANSVARLIGHET I DEN ØKONOMISKE POLITIKKEN

Grønn økonomi bringer en ny visjon og virkelighetsforståelse til økonomi og politikk. Det er grunnleggende uansvarlig å fortsette en politikk for økonomisk vekst basert på fossil energi, stadig høyere materielt forbruk, økende klimagassutslipp, utrydding av arter og forringelse av naturmangfoldet. De Grønne står for ekte ansvarlighet: økologisk, økonomisk og sosial. For oss er livskvalitet og økologisk bærekraft målet med den økonomiske politikken, ikke økt produksjon og materielt forbruk.

Vi vil modernisere og utvide statsbudsjettet med egne budsjetter for sosial og økologisk bærekraft. Slik vil vi sikre at politikken leverer på det som er viktig for folk og tar vare på livsgrunnlaget. Samtidig som vi setter tydelige overordnede mål, vil vi begrense den detaljerte mål- og resultatstyringen som har bredt om seg de siste tiårene. De Grønne mener resultatene blir best når vi som politikere har tillit til fagfolkene som skal stå for gjennomføringen.

Vekslende regjeringer har gjennom en årrekke løst vanskelige politiske prioriteringer med å hente stadig mer penger ut av vår felles sparegris, Statens pensjonsfond utland. Omstilling bort fra petroleumsindustrien kommer til å kreve store investeringer, som begrenser det økonomiske handlingsrommet. De Grønne vil i neste stortingsperiode prioritere grønn omstilling fremfor store utvidelser av velferdsstaten.

De Grønne vil:

- Utvide statsbudsjettet med mål og budsjetter for livskvalitet og økologisk bærekraft, og legge disse til grunn for den økonomiske politikken.
- Innføre årlige sektorvise klimabudsjetter som en del av statsbudsjettet fra 2018.
- Redusere det materielle forbruket i Norge til et bærekraftig og sosialt rettferdig nivå innen 2030.
- Stramme inn handlingsregelen slik at man over tid ikke bruker mer enn tre prosent av Statens pensjonsfond utland i de årlige statsbudsjettene, og jobbe for at økt pengebruk i større grad skal brukes til grønn omstilling.
- Forebygge skadelig spekulasjon og utlånsvirksomhet gjennom strengere regulering av banker og finansinstitusjoner.
- Sikre at de av FNs bærekraftsmål som er relevante for Norge blir innfridd.
- At hensynet til naturverdier skal veie tyngre i offentlige beslutningsprosesser.
- Følge opp kravet til alle børsnoterte selskaper om å rapportere økologiske og sosiale verdier i årlige regnskap, og utrede mulige belønningsordninger for selskaper som presterer godt.
- Ha tillit til fagfolk og begrense detaljstyringen i offentlig sektor.
- Oppfordre kommuner til å sette i gang arbeid med "grønn dulting" for å få flere til å ta miljøvennlige valg i hverdagen.

Les mer om De Grønnes klimatiltak i kapittelet "Vårt livsgrunnlag"

LIVSKVALITET FREMFOR ØKT FORBRUK

Arbeidsprogram
2017-2021

Dersom alle i verden skulle hatt det samme materielle forbruket som nordmenn, ville vi trenge tre jordkloder. Det er ikke bærekraftig, og det er heller ikke nødvendig. For de aller fleste nordmenn er tiden da økt livskvalitet forutsatte økt materiell velstand tilbakelagt. Dette bekreftes både av forskning og meningsmålinger. Grønn politikk må legge til rette for at denne erkjennelsen omsettes i praksis.

Vi vil ha produkter og tjenester med høyere kvalitet, fremfor bruk-og-kast-forbruk. Vi vil legge til rette for deling, gjenbruk og reparasjoner. Vi vil redusere kjøpepresset gjennom å skape flere reklamefrie soner. I tillegg til lavere materiell forbruk, vil dette også gi nye muligheter for bærekraftig næringsvirksomhet, utvikle nye sosiale nettverk i lokalsamfunnene, og begrense økonomiske forskjeller. I tillegg vil De Grønne gjøre det enklere å velge kortere arbeidstid. Ved å dele mer på arbeidet vil vi gi folk mer fritid samtidig som vi reduserer forbruksveksten og tidsklemma og skaper et mer inkluderende arbeidsliv.

Som forbrukere påvirker vi ikke bare miljøavtrykket, men også konkurranseforhold, arbeidsforhold og arbeidsbetingelser i verdikjedene. De Grønne vil gjøre det lettere å bruke vår forbrukermakt til å kreve bærekraftige produkter, gjennom tydeligere merking og strengere miljø- og kvalitetskrav. De Grønne vil legge til rette for delingsøkonomien, som kan bidra til sterkere lokalsamfunn og bedre ressursutnyttelse. For at nye delingsløsninger skal kunne sikre fellesskapets interesser og gi trygge muligheter for flest mulig, er det viktig at myndighetene er aktive og at regler tilpasses utviklingen. Løsninger som i realiteten er nye teknologiske måter å selge tjenester på må reguleres som nettopp dette.

De Grønne vil:

- Redusere det materielle forbruket i Norge til et bærekraftig og sosialt rettferdig nivå innen 2030.
- Redusere matkasting med 20 prosent innen 2020 og minst 50 prosent innen 2025, blant annet gjennom en ny lov om matkasting, nye krav til emballasje og holdningskampanjer.
- Fjerne merverdiavgiften på reparasjon, gjenbruk og kollektivtransport, og redusere den på kulturopplevelser.
- Innføre obligatorisk miljømerking i all markedsføring av flyreiser, fossilbiler og kjøtt.
- Redusere kjøttforbruket i Norge av hensyn til helse, miljø og dyrevelferd.
- Begrense kjøttreklame ved å avvikle dagens finansiering av opplysningskontorene for animalske produkter.
- At offentlige kantiner minst én dag i uka skal servere kun vegetarmat, og alltid skal ha et fristende vegetartilbud.
- Beskytte folk mot gjeldsfeller blant annet gjennom å innføre rentetak på forbrukslån og innføre nye restriksjoner på markedsføring av slike lån.
- Utrede en ordning der långivere pålegges å involvere økonomisk rådgiver på NAV eller lignende ved langvarig ubetalt gjeld for privatpersoner.
- Regulere delingsøkonomien med mål om å øke deling av varer og tjenester, samtidig som kunders og ansattes rettigheter og hensynet til statens inntekter ivaretas.
- Gi økonomiske insentiver til dele-, utleie- og utlånsordninger etter modell av dagens bildeleringer og biblioteker.
- Legge til rette for at bedrifter, organisasjoner, det offentlige og enkeltpersoner enklere kan gi bort og bytte brukbare gjenstander framfor å kaste dem, blant annet gjennom minigjenbruksstasjoner og utstyrssentraler.
- Stille strengere minstekrav til levetid for at varer skal kunne markedsføres i Norge,

- og styrke reklamasjonsretten i forbrukerkjøpsloven.
- Sikre at skoler og barnehager er fri for produktreklame.
- Regulere reklame i det offentlige rom strengere, og stramme inn regelverket mot oppsøkende reklame.
- Øke flaskepanten til fem kroner og innføre panteordninger for flere typer produkter, som for eksempel mobiltelefoner og fritidsbåter.
- Lovfeste "retten til å reparere", inkludert krav om at produsenter må lage produkter som er mulig å reparere, og gjøre deler og håndbøker som trengs for å reparere tilgjengelige.

Les mer om hvordan De Grønne vil endre skattetrykket for å øke livskvaliteten og redusere forbruket i kapitlet "Skatter og avgifter". Se også kapitlene "Grønt næringsliv", "Resurser i kretsløp" og "Arbeidsliv og inkludering".

SKATTER OG AVGIFTER

Skatte- og avgiftssystemet er sentralt i en radikal, grønn omlegging av økonomien. De Grønne vil gjøre de miljøvennlige valgene lønnsomme for både enkeltpersoner og næringslivet, og sikre at forurenser faktisk betaler. Vi vil flytte de enorme skattefordelene som i dag gis til olje- og gassindustrien over til nye grønne næringer, og gi skattemessige fordeler til gründere, småbedrifter, og bedrifter som satser på bærekraftig innovasjon og teknologiutvikling. Vi vil flytte skatt fra arbeid til forbruk for å gjøre det lettere å ansette folk.

Skatter og avgifter finansierer viktige fellesoppgaver som helse, utdanning og infrastruktur. Samtidig er skattesystemet viktig for å omfordele mellom fattig og rik, og for å unngå at kapital blir samlet på færre hender. De Grønne vil føre en progressiv skattepolitikk som reduserer ulikheter i samfunnet, med mindre skatt på lave inntekter, og mer skatt på høye inntekter og formue.

De Grønne vil prøve ut en ordning med å dele inntektene fra enkelte midlertidige avgiftsøkninger, som høyere bensinavgifter, tilbake til innbyggerne i form av klimabelønning. Formålet er å kunne øke avgifter slik at de har større effekt samtidig som den sosiale profilen ivaretas. For å finansiere det grønne skiftet og samtidig sikre en sterk offentlig finansiert velferd, mener De Grønne det er rom for en viss økning i det samlede skatte- og avgiftsnivået.

Den gunstige boligbeskatningen i Norge er en viktig årsak til den kraftige økningen i boligprisene. De Grønne mener det er bra at mange eier sin egen bolig, men vil motvirke at bolig blir et spekulasjonsobjekt. Vi vil derfor begrense rentefradraget.

De Grønne vil:

- Gjøre inntektsskatten mer progressiv slik at lave inntekter får mindre skatt, mens høye inntekter får økt skatt.
- Øke og målrette avgifter på miljøskadelig forbruk og produksjon, og redusere avgifter på miljøvennlige alternativer og avgifter som hindrer innovasjon og jobbskaping.
- Fjerne merverdiavgift på frukt, grønt, økologiske varer, gjenbruk, reparasjoner og kollektivtransport, samt vurdere fritak på flere områder for å gjøre det lettere å velge miljøvennlig.
- Begrense prisveksten på boliger gjennom gradvis å trappe ned rentefradraget, og

- skattlegge sekundærboliger hardere.
- Innføre en ordning med klimabelønningen KAF (Klimaavgift til folket), der inntektene fra enkelte miljøavgifter, som for eksempel økte bensinavgifter, deles direkte ut igjen med en lik sum til alle innbyggere.
 - Øke CO2-avgiften på fossil energibruk betydelig og gjøre den lik for alle sektorer i samfunnet.
 - Øke avgiftene på bruk av plastemballasje, fossilbiler og forurensende flyreiser samt øke momsen på kjøtt.
 - Innføre avgift på finanstransaksjoner, aksjehandel og valutatransaksjoner med innslagspunkt og skattesats innrettet for å ramme skadelig spekulasjon.
 - Utvide skattefradraget for energisparetiltak i egen bolig.
 - Jobbe for å styrke rettighetene og det sosiale sikkerhetsnett for selvstendig næringsdrivende.
 - Gi gode skattevilkår til grønne næringer etter modell av dagens fordeler til oljenæringen.
 - Fjerne alle skattefordeler og subsidier til petroleumsvirksomhet.
 - Skjerme flere småbedrifter fra formuesskatt ved å øke bunnfradraget betydelig, samtidig som skattesatsen økes på de høyeste formuene.
 - Bruke skatte- og avgiftssystemet til å støtte gründere og små bedrifter, for eksempel gjennom lettelser i arbeidsgiveravgiften.
 - Utrede muligheten for skattefradrag til bedrifter som kan dokumentere "overskudd" av økologiske og sosiale verdier.
 - Utrede hvordan skatter og avgifter på forbruk kan gjøres mer progressive.
 - Utrede de langsiktige konsekvensene av økende automatisering av vare- og tjensteproduksjon, med vekt på tiltak som motvirker økt økonomisk ulikhet og sikrer statens skattegrunnlag, blant annet skattlegging av roboter.
 - Sikre at sosiale hensyn ivaretas så langt som mulig ved utformingen av forbruksavgifter
 - Tette smutthull som i dag gjør at multinasjonale selskaper kan unngå skatt i Norge.
 - Sikre at norske statseide selskaper og deres datterselskaper ikke flytter funksjoner til utlandet med den hensikt å redusere skatt til norske myndigheter.
 - Bruke statlig eierskap og internasjonalt samarbeid aktivt for å bekjempe skatteparadis og hindre skattetilpasning og kapitalflukt.

Les mer om De Grønnes tiltak for det grønne skiftet i kapitlene "Grønt næringsliv", "Areal og transport" og "Vårt livsgrunnlag".

OFFENTLIG OG PRIVAT EIERSKAP

Maktspredning er et viktig, grønt prinsipp. De Grønne vil sikre et bredt og lokalt eierskap til bedrifter og arbeidsplasser. Samtidig løses mange oppgaver best av sivilsamfunnet og frivillig sektor. De Grønne vil legge til rette for flere allmenninger og samvirker.

Staten er en stor eier i norsk næringsliv. De Grønne vil forvalte dette eierskapet aktivt og profesjonelt. Alle offentlig eide selskaper må gå foran når det gjelder økologisk og sosial bærekraft. Nytt, statlig engasjement kan i noen tilfeller være nødvendig for å drive frem en grønn omstilling. Av både etiske og finansielle grunner bør det offentlige på sikt ikke eie selskaper som driver med fossil energi eller annen miljømessig og sosialt uforsvarlig virksomhet.

De Grønne vil:

- Bruke eiermakten i Statoil til å trekke selskapet ut av fossil energiproduksjon i utlandet og sette i gang en omstilling til et fornybarselskap.
- Bruke eierskapet i Statkraft, Fornybar AS og Statoil aktivt til å utvikle teknologi for ny fornybar energi, som havvind, bølgekraft og geotermisk energi.
- Avvikle Store Norske Spitsbergen Kullkompani og erstatte subsidiene til selskapet med tilskudd til andre virksomheter på Svalbard for å stimulere til fortsatt bosetting og aktivitet.
- Fremme demokratiske og lokale eierskapsformer i næringslivet, inkludert samvirker mellom medarbeidere og/eller forbrukere.
- Sikre demokratisk kontroll med naturressurser gjennom offentlig, samvirke- eller allmenningbasert eierskap, eller gjennom offentlige reguleringer som hindrer rovdrift på naturen.
- At viktig infrastruktur som veier, baner, kabler, nett, kloakk og drikkevann fremdeles i hovedsak skal eies av det offentlige eller samvirker.
- Bruke statlig eierskap i norske bedrifter til å sikre at hovedkontoret ligger i Norge.
- Fortsette å kontrollere jord- og skogbruksressurser gjennom jord-, konsesjons- og odelslovgivningen.

Les mer om hvordan De Grønne vil bidra til å utvikle næringslivet i en bærekraftig retning i kapitlene "Oljemilliarder til globalt grønt skifte" og "Grønt næringsliv".

OLJEMILLIARDER TIL GLOBALT GRØNT SKIFTE

Norge har gjennom Statens pensjonsfond utland (SPU) tilgang til verdens kanskje største motor for å lykkes med den globale miljøpolitikken. Fondet eies av alle nordmenn, og har blitt bygget opp av fremsynte politikere og embetsmenn. Samtidig inneholder SPU enorme beløp som vi har tjent på å ødelegge miljøet på jorda.

De Grønne mener vi har store muligheter - men også en plikt - til å bruke fondet aktivt som et virkemiddel til å sikre bærekraftige liv og samfunn både hjemme og ute. De Grønne vil forvalte vår felles formue på en ansvarlig måte hvor vi tar utgangspunkt i at Parisavtalen og FNs bærekraftsmål faktisk skal gjennomføres. Det innebærer blant annet at det er finansielt klokt å trekke investeringer ut av fossil energi, til fordel for fornybar energi.

SPU har gjort Norge til en stor aktør på verdens finansmarkeder. Gjennom å ta fondets økonomiske muskler i bruk for det grønne skiftet, vil vi også kunne utvikle ny kompetanse og nye forretningsmuligheter for norsk finansnæring.

De Grønne vil:

- Trekke SPU ut av alle investeringer i fossil energi.
- At SPU skal investere minst fem prosent direkte i infrastruktur for fornybar energi, også i unotert infrastruktur, og etterstrebe investeringer i lav- og mellominntektsland.
- Innføre en klimaprosent der Norge setter av én prosent av nasjonalinntekten hvert år til internasjonal klimaomstilling via SPU.
- Endre mandatet for forvaltning av SPU og andre statlige fond og investeringselskaper slik at mål om sosial og økologisk bærekraft likestilles med mål om økonomisk

- avkastning.
- Gi etikkrådet for SPU økte ressurser til å gjennomføre sitt mandat og myndighet til å trekke fondet ut av selskaper som bryter med retningslinjene.
- Bruke norske eierskap gjennom Statens pensjonsfond utland aktivt til å bekjempe skattetilpasning og kapitalflukt.
- Trekke SPU ut av investeringer i våpenindustrien.
- Innføre etiske retningslinjer for investeringer i statsobligasjoner.
- Kreve at selskaper som Statens pensjonsfond utland investerer i utviser åpenhet om selskapsstruktur, skatteinnbetalinger og eierforhold, samt regnskapsrapportering på land-for-land-nivå.

INTERNASJONAL ØKONOMI OG HANDEL

De Grønne er grunnleggende positive til samarbeid, investeringer og handel på tvers av landegrensene. Internasjonalt samarbeid er spesielt viktig for små land og for utviklingsland, og økt markedsadgang har bidratt til å løfte mange land ut av fattigdom. Samtidig har globaliseringen skapt utfordringer som vi må finne nye svar på. De økonomiske ulikhetene er i vekst både mellom land og innad i landene. I mange rike land har den økonomiske globaliseringen ført til økte forskjeller, der lavtlønnede grupper har opplevd stagnert eller redusert levestandard mens de rikeste har økt sine inntekter og formuer kraftig. Utviklingen mot et felles verdensmarked har i mange tilfeller skjedd på bekostning av lokalt mangfold, eierskap, folkestyre og trygge arbeidsplasser.

De Grønne vil reversere denne utviklingen gjennom en fordelingspolitikk som sikrer en mer rettferdig fordeling. De Grønne vil jobbe for handelsavtaler som fremmer en ambisiøs miljøpolitikk, anstendige arbeiderrettigheter, økt folkestyre og bedre dyrevelferd, og som sikrer norsk landbruk for fremtiden.

Det er uakseptabelt at forhandlingene rundt viktige handelsavtaler er preget av hemmelighet. De Grønne vil jobbe for større åpenhet rundt arbeidet med slike avtaler. Vi vil støtte utviklingslands legitime rett til i perioder å beskytte og favorisere eget næringsliv, men samtidig sørge for at internasjonale investeringer vernes mot illegitime inngrep fra lokale myndigheter.

De Grønne vil:

- Kreve at nye handelsavtaler stiller klare klima- og miljøkrav og er i tråd med Parisavtalen.
- Jobbe for større åpenhet i handelsforhandlinger slik at en opplyst demokratisk debatt kan finne sted.
- At Norges forhandlingsmandat skal vedtas av Stortinget i forkant av forhandlinger om større handelsavtaler.
- Bruke statlig eierskap og internasjonale samarbeid aktivt for å bekjempe skatteparadis og økonomisk hemmelighet, herunder arbeide for en internasjonal konvensjon om økonomisk åpenhet og for opprettelsen av et internasjonalt skatteorgan i FN.
- Styrke skattemyndighetenes muligheter til å forfølge finans kriminalitet på tvers av landegrensene.
- Støtte utviklingslandene sine muligheter til å bygge opp egen industri og matproduksjon.
- Støtte avtaler som legger til rette for økte norske investeringer i utviklingsland, forut-

- satt at det skjer på de lokale innbyggernes premisser.
- Ta initiativ til en internasjonal koalisjon av oljeproduserende nasjoner som frivillig faser ut sin petroleumsvirksomhet i tråd med Paris-avtalen.
 - Arbeide for en såkalt Robin Hood-skatt på omsetning av valuta og verdipapirer, som skal øremerkes tiltak for bærekraftig utvikling i FN-regi.
 - Utrede straffeavgift eller andre sanksjoner mot land som ikke følger opp Parisavtalen og andre internasjonale miljøavtaler.
 - Jobbe for at Norge blir verdens første Fairtrade-land.
 - Sikre rimelige inntekter til bøndene, hovedsakelig finansiert av prisen på produktene ved et sterkt tollvern.
 - sikre at multinasjonale selskaper betaler skatt der verdiskapningen finner sted, gjennom helt nye tilnærminger til beskatningen av multinasjonale selskaper og langt større innsyn i selskapers virksomhet enn i dag.
 - Jobbe for at multinasjonale konsern skattlegges med en enhetlig tilnærming, slik at man skattlegger basert på hele konsernets globale overskudd, heller enn nasjonale datterselskapers overskudd.

Les mer om De Grønnes internasjonale arbeid i kapittelet "Norge i verden".

GRØNT NÆRINGS LIV

Et næringsliv som opererer innenfor naturens tålegrenser er det eneste som kan trygge arbeidsplasser, verdiskaping og velferd på lang sikt. De Grønne er optimistisk på fremtidens vegne, og er overbevist om at bedriftene som i dag leder an på miljø og bærekraft, er de som lykkes i morgendagens konkurranse.

Norge har en høyt utdannet befolkning, rike naturressurser, og mange teknologisk avanserte bedrifter. Vi har et organisert arbeidsliv med tett og godt samarbeid mellom arbeidsgivere og arbeidstakere. Sterke velferdsordninger gjør at bedriftene kan oppnå stabilitet og vekst gjennom godt kvalifiserte og selvstendige ansatte, og bedriftsledere, ansatte, investorer og myndigheter har generelt høy tillit til hverandre. Dette viser at Norge er et attraktivt land å drive næringsvirksomhet i.

Gjennom mange år har olje- og gassindustrien bidratt til mange arbeidsplasser og store inntekter til fellesskapet. Samtidig har norskprodusert olje og gass produsert CO₂-utslipp tilsvarende 280 år med norske klimagassutslipp, og oljeindustrien har bidratt til å drive opp kostnadsnivået for det øvrige næringslivet. Fremdeles investerer staten flere titalls milliarder kroner i året direkte i ny olje- og gassutvinning, og premierer næringen med skattefordeler i samme størrelsesorden. Dette er en uansvarlig økonomisk politikk som på sikt vil gjøre Norge fattigere.

De Grønne vil i neste stortingsperiode sette fart på et grønt skifte i norsk næringsliv. Det eneste ansvarlige for fremtiden til både kloden og norsk økonomi er å fase ut olje- og gassindustrien gradvis over en 15-årsperiode. Vi må flytte investeringer og skattefordeler over til nye, grønne næringer som kan sikre langsiktig verdiskaping.

Ni av ti nordmenn jobber ikke i petroleumsrelaterte næringer. Grønn næringspolitikk handler også om å gjøre mer av det vi allerede gjør i dag. Vi vil føre en aktiv næringspolitikk som gjør det enklere å starte bedrifter og ansette folk. Vi vil investere i forskning og teknologi, og premiere bedrifter som gjør mindre beslag på naturressurser og tar ansvar for hele livsløpet til sine produkter og tjenester. Vi vil styrke matproduksjon basert på norske ressurser, og bruke offentlig innkjøpsmakt aktivt for å dyrke frem fremtidsrettede bedrifter.

Det store samfunnsprosjektet de neste årene i Norge er det grønne skiftet fra oljeko-
nomi til grønne arbeidsplasser. Nedturen i oljeindustrien de siste årene har vist oss at norsk
økonomi har blitt sårbar på grunn av satsing på olje og gass. Men i stedet for en politikk
som gjør at titusenvis brått blir arbeidsledige over natta uten en plan, vil De Grønne føre
en forutsigbar politikk som gradvis faser ut olje- og gassindustrien over en 15-årsperiode.

Inspirert av hvordan myndighetene bidro aktivt til å bygge opp norsk olje- og gassindus-
tri, vil vi at myndighetene satser målrettet på sektorer der Norge har naturgitte fortrinn,
som fornybar energi, foredling av biologiske ressurser, og marine og maritime næringer.
Gjennom en aktiv næringspolitikk vil De Grønne bidra til at kompetansen som er utviklet
av dyktige arbeidere i olje- og gassnæringen kan finne nye bruksområder.

Et av Norges fremste konkurransefortrinn er at vi har mye natur og store havområder
med velfungerende artsrike økosystemer. Her finnes enorme fornybare ressurser som
kan erstatte produkter og materialer som i dag er basert på olje og gass. Bærekraftig
bruk av disse forutsetter imidlertid kunnskap om norsk natur og arter på et helt annet
nivå enn i dag. De Grønne vil gjøre det mulig og attraktivt å skape og benytte seg av
denne kunnskapen.

De Grønne vil:

- Gjennomføre en gradvis og planmessig utfasing av olje- og gassindustrien over
en 15-årsperiode, og stanse leting og utbygging på norsk sokkel, herunder Johan
Sverdrup fase 2.
- Gi gode skattevilkår til grønne næringer inspirert av dagens fordeler til olje- og
gassindustrien.
- Fjerne alle skattefordeler og subsidier til petroleumsvirksomhet og avskaffe
TFO-ordningen.
- Føre en næringspolitikk basert på aktive politiske prioriteringer av sektorer og tek-
nologier der Norge har naturlig fortrinn.
- Gjennomføre en storstilt satsing på å utvikle ny fornybar energiproduksjon som
havvind, biogass, solenergi, bølgekraft og geotermisk energi.
- Redusere risiko for investeringer i grønt næringsliv blant annet ved å opprette flere
sårkornfond, skattefordeler og direkte statlige investeringer.
- Flytte offentlige forskningsmidler fra oljeindustrien til innovasjon i grønne næringer.
- Satse målrettet på omstilling av kompetanse og teknologi i olje- og gassindustrien
og leverandørindustrien.
- Gi statlig omstillingsstøtte til kommuner og lokalsamfunn som mister arbeidsplasser
innenfor olje- og gassindustrien.
- Samarbeide med næringsliv, forskningsmiljøer og organisasjoner om et nasjonalt
løft for bioøkonomi og bioprospektering, og etablere Bionova som pådriver for
utvikling av bionæringer og bioteknologi.
- Samarbeide med den maritime næringen for å gjøre Norge til verdens første
utslippsfrie sjøfartsnasjon, og etablere Marinova som pådriver for en framtdsrettet
skipsindustri.
- Sørge for at energipolitikken gir gode vilkår for industrinæringer og datasentre.
- Erstatte kulldriften på Svalbard med satsing på nye næringsveier som fornybar ener-
gi, romfart og kommunikasjon, forskning og reiseliv.

*Les mer om De Grønnes skatte- og avgiftspolitik for et grønt skifte i kapittelet "Skatter og
avgifter".*

I en grønn økonomi finnes ikke avfall, bare ressurser på avveie. Her er resirkulering, reparasjoner og gjenbruk regelen og økonomien opererer innenfor rammene av naturens tålegrenser. En kretsløpsøkonomi stiller nye krav til bedrifter om å ta ansvar for hele levetiden til sine produkter og tjenester, samtidig som det åpner mange spennende, lokale og lønnsomme muligheter i en fremtid med større knapphet på ressurser og mer bevisste forbrukere.

Kretsløpsøkonomien innebærer en grunnleggende kursendring fra dagens bruk-og-kast-samfunn. Krav til produkters levetid, miljøavgifter på overforbruk og forurensning, og offentlig innkjøpspolitikk, er sentrale deler av myndighetenes verktøykasse. Forskning og utvikling er viktig for å utvikle nye prosesser og teknologi. Samtidig er det nødvendig å jobbe for en kulturendring blant forbrukere og næringsliv hvor det blir en naturlig del av virksomheten å tenke på det økologiske fotavtrykket til sine produkter og tjenester.

De Grønne vil:

- Lage en forpliktende handlingsplan for kretsløpsøkonomi, med mindre ressursløsning i alle deler av samfunnet.
- Føre en skatte- og avgiftspolitik som gjør det lønnsomt å bruke minst mulig naturressurser, og der forurenser må betale.
- Stille strengere minstekrav til levetid for at varer skal kunne markedsføres i Norge, og styrke reklamasjonsretten i forbrukerkjøpsloven.
- Arbeide internasjonalt for å fremme kretsløpsøkonomi og høyere krav til produktlevetid.
- Gi investeringsstøtte til tiltak for ressurseffektivisering og kretsløpsmodeller i industri og bionæringer.
- Fjerne merverdiavgiften på reparasjon og gjenbruk.
- Gi økonomiske insentiver til dele-, utleie- og utlansordninger etter modell av dagens bildeleringer og biblioteker.
- Regulere delingsøkonomien for å legge til rette for økt aktivitet og omsetning, samtidig som kundenes og de ansattes rettigheter sikres, og hensyn til statens inntekter ivaretas.
- Legge til rette for at bedrifter, organisasjoner, det offentlige og enkeltpersoner enklere kan gi bort og bytte brukbare gjenstander framfor å kaste dem, blant annet gjennom minigjenbruksstasjoner og utstyrssentraler.
- Øke flaskepanten til fem kroner og innføre panteordninger for flere typer produkter, som for eksempel mobiltelefoner og fritidsbåter.
- Stille krav om resirkulerbarhet og fullstendige livsløpsanalyser i offentlige innkjøp.
- Innføre kildesortering av husholdningsavfall, kommunalt avfall og næringsavfall over hele landet.
- Prioritere utskilling av biologisk avfall, som matavfall, og stimulere til økt produksjon av biogass og biogjødsel fra avfall og i jordbruket.
- Øke gjenvinningsgraden av plastemballasje til 70 prosent innen 2025

Les om De Grønnes tiltak for en økonomisk politikk i økologisk balanse i kapitlene "Ekte ansvarlighet i den økonomiske politikken", "Forurensing og miljøgifter" og "Livskvalitet fremfor økt forbruk".

Vår samlede kunnskap og kompetanse er den klart største delen av vår nasjonalformue. Norge har i dag fremragende forskningsmiljøer, og et næringsliv som har utviklet avansert teknologi og flyttet grenser på en rekke områder, ikke minst innen offshore-næringen. Omstillingen fra oljeøkonomi til grønn økonomi krever imidlertid en styrket satsing på forskning og utvikling, både i offentlige institusjoner og i næringslivet.

De Grønne vil gi sterke incentiver til bedrifter og organisasjoner som driver frem miljøvennlig teknologi og kompetanse. Det handler både om skattefordeler for bedrifter som driver med forskning og utvikling, og om å øke og målrette den offentlige forskningsinnsatsen innenfor områder der vi har stort potensiale. I tillegg er det viktig at myndighetene legger til rette for at veien fra forskning til lønnsomme bedrifter blir kortere.

De Grønne vil:

- Stimulere til miljøvennlig omstilling i næringslivet ved å innføre en MiljøFUNN-ordning og styrke SkatteFUNN-ordningen.
- Styrke og målrette satsning på forskning og utvikling innen sektorer der Norge har konkurransefortrinn.
- Opprette og støtte testsentre som kan gi bedrifter, innovasjonsselskaper og forskningsinstitutter støtte til pilottesting i stor skala og kommersialisering.
- Redusere risiko for investeringer i grønt næringsliv blant annet ved å opprette flere såkornfond, skattefordeler og direkte statlige investeringer.
- Styrke og etablere grønn profil på støtteordninger for innovasjon og kommersialisering av teknologi og forretningsideer.
- Innføre en ordning med skreddersydde virkemidelpakker for bedrifter og prosjekter med særlig høy innovasjonsgrad.
- Utrede en ordning der staten bidrar med 25 % når en investor går inn i et prosjekt som kvalifiseres som grønt etter fastsatte bærekraftskriterier og som kan dokumentere økologisk bæreevne.
- Styrke samarbeid mellom universitetene, lokale og regionale aktører om sosialt og grønt entreprenørskap gjennom egne innovasjonssentre.
- Samarbeide med næringsliv, forskningsmiljøer og organisasjoner om et nasjonalt løft for bioøkonomi og bioprospektering, og etablere Bionova som pådriver for utvikling av bionæringer og bioteknologi.
- Gjennomgå støtteordninger for innovasjon og kommersialisering av teknologi og forretningsideer og sikre at de har en grønn og fremtidsrettet profil.
- Flytte offentlige forskningsmidler fra oljeindustrien til innovasjon i grønne næringer.
- Styrke utdanning og forskning innen økologiske dyrkingsmetoder, karbonlagrende driftsmåter av jordsmonnet, samt digitalisering og teknologiutvikling for bionæringene.
- Samarbeide med næringsliv og fagmiljøer om raskt å implementere ny kunnskap om aktuelle samfunnsutfordringer i utdanningssystemet.
- Øke støtten til forskning på næringer og teknologier der Norge har konkurransefortrinn.
- Satse på innovasjon og kunnskapsutvikling i bionæringer, tjenestenæringer og industri.
- Støtte privatpersoner og bedrifter som ønsker å bruke velferdsteknologi i eget hjem eller for tilrettelegging av arbeidsplassen.
- Videreutvikle norsk romindustri ved å styrke nasjonale følgemidler og bidrag til frivillige programmer i den europeiske romfartsorganisasjonen (ESA).

Les mer om forskning og innovasjon i kapitlene "Grønt næringsliv" og "Utdanning og kompetanse".

For å mobilisere folks skaperkraft og engasjement vil De Grønne vil gjøre det enklere å gjøre ideer om til virkelighet, drive små og mellomstore bedrifter og ha lokale virksomheter over hele landet. Særlig er det viktig når mange arbeidsplasser trues av dårlig lønnsomhet i olje- og gassvirksomheten. Vi vil støtte lokalsamfunn og regioner til å skape nye, varige arbeidsplasser som tar utgangspunkt i de behovene og mulighetene som finnes der.

De rike naturressursene våre er lokalt betinget. Verdiskapningen i landet vårt er uløselig knyttet til de lokale mulighetene vi velger å utnytte. Arbeidsplasser handler dessuten om mye mer enn hva som produseres. Arbeidsplasser er kilde til deltakelse og samfunnsansvar, uttrykk for lokale fagmiljøer og tradisjoner og gir levende bygder og byer. De Grønne vil satse på frivillig arbeid og arbeidsplasser innen viktige velferdsoppgaver, håndverk og service, kultur, bærekraftig reiseliv og friluftsliv. Gründere, organisasjoner og bedrifter som vil bidra til lokalsamfunnet skal få gode, forutsigbare vilkår.

De Grønne vil:

- Prioritere gründere og småbedrifter gjennom skattefordeler og forenkling av regelverk.
- Skjerme flere småbedrifter fra formuesskatt ved å øke bunnfradraget betydelig, samtidig som skattesatsen økes på de høyeste formuene.
- Lette vilkårene for etablering og drift av småbedrifter ved å forenkle skatteregler og rapporteringskrav og gjøre det enklere for små bedrifter å delta i offentlige anbud.
- Bidra til å bygge lokale fagmiljøer og klynger med utgangspunkt i lokale behov og muligheter.
- Styrke lokale virksomheter innen handel-, håndverk- og servicenæringene.
- Føre en aktiv næringspolitikk for hele landet med statlige midler til lokal og regional omstilling.
- Øke støtten til markedsføring av norsk reiseliv med vekt på det skandinaviske markedet.
- Øke de regionale midlene til fylkeskommunene, blant annet for at kommuner med spesielt høy ledighet kan tildeles ekstra støtte til tiltak for lokal næringsutvikling
- Verne om ordningen med redusert arbeidsgiveravgift i distriktskommuner og utvide ordningen innenfor rammene av EØS-avtalen.
- Jobbe for å styrke rettighetene og det sosiale sikkerhetsnettet for selvstendig næringsdrivende.
- Gi skattefordeler til personer og bedrifter som investerer i grønne bedrifter i oppstartsfasen.
Støtte arbeidsgivere som iverksetter tiltak for kompetanseheving i grønne fag og omskolering fra petroleumsfag.
- Styrke samarbeidet mellom lokalt næringsliv og yrkesopplæringsnemnda i opprettelse og bevaring av lokale kompetansemiljøer.
- Fjerne arbeidsgiveravgiften på lærlinger.
- Stimulere til økt bruk av teknologi, kontorhotell og hjemmekontor for å øke fleksibilitet og motvirke sentralisering av arbeidsplasser og bosetting.
- Etablere en møteplass der offentlig sektor kan legge frem behov for næringslivet, inspirert av det britiske "Small Business Research Initiative".

Les om De Grønnes tilrettelegging for gründerskap i kapitlene "Livskraftige kommuner og regioner", "Skatter og avgifter" og "Arbeid og velferd".

GRØNNE KRAV I OFFENTLIGE INNKJØP

Hvert år kjøper det offentlige varer og tjenester for over 400 milliarder kroner. Det offentlige har som innkjøper en nøkkelrolle når det gjelder å stimulere til innovasjon, grønn næringsutvikling og nye arbeidsplasser. De Grønne vil at det offentlige skal bruke sin innkjøpsmakt i mye større grad enn i dag til å stille strenge miljøkrav knyttet til materialforbruk og utslipp, og økt grad av deling og reparasjon.

De Grønne vil jobbe for at innkjøperne har den informasjonen og kompetansen de trenger for å gjøre gode beslutninger. Gjennom krav til merkeordninger og sertifiseringer vil dette dessuten øke informasjonen til alle andre forbrukere, samtidig som det vil stimulere til økt miljøkompetanse og oppmerksomhet hos bedriftene. Vi vil også jobbe for å forenkle dagens regelverk og gjøre det smidigere i en verden som endrer seg raskt.

De Grønne vil:

- At offentlige innkjøp skal drive frem nye, miljøvennlige løsninger, innovasjon og næringsmuligheter, blant annet gjennom krav i anbud og bruk av utviklingskontrakter.
- Styrke bestillerkompetansen ved offentlige anskaffelser, blant annet gjennom å utvikle et sentralt program etter modell av tilsvarende program på leverandørsiden.
- Stille krav om fossilfri anleggsdrift i offentlige byggeprosjekter og stille krav om nullutslipp innen 2025.
- Som hovedregel stille krav om energipositive bygg med miljøvennlige materialer ved rehabilitering og bygging av offentlige bygg.
- Fase ut oljefyr i alle statlige bygg innen utgangen av 2018 og stille krav om fossilfri oppvarming i alle statlige leieavtaler.
- Prioritere utslippsfri transport ved kjøp av varer og tjenester der det er tilgjengelig, og trappe opp til et absolutt krav innen 2025.
- Prioritere fornybare materialer i produkter og emballasje, og trappe opp til et absolutt krav innen 2025.
- Aktivt velge produkter som er returnerbare, gjenvinnbare og gjenbrukbare.
- Prioritere innkjøp av produkter som kan deles og leies, fremfor å eies.
- Legge til rette for at sosiale entreprenører kan løse oppgaver på vegne av fellesskapet.
- Bidra til teknologiutvikling innen helse og andre velferdstjenester ved å etterspørre velferdsteknologi som fremmer helse, deltakelse og livskvalitet.
- Stille strengere krav i offentlige anbud om bruk av lærlinger og fagarbeidere.
- Som hovedregel stille krav om grønne tak ved bygging av offentlige bygg.

Les mer om hvordan De Grønne vil øke tilgjengelighet til offentlige anbudsprosesser i kapitlene "Sivilsamfunn og frivillighet" og "Grundere og småbedrifter".

FORNYBAR ENERGI

Rundt halvparten av energiforbruket i Norge kommer fremdeles fra fossil energi, til tross for at nesten all strømmen vi produserer er fornybar. De Grønne vil føre en energipolitikk som erstatter fossil energibruk med fornybar. En grønn energipolitikk prioriterer energisparing fremfor nye utbygginger og setter hensynet til norsk natur, teknologiutvikling og potensial for globale utslippskutt foran mest mulig produksjon.

Den mest miljøvennlige energien er den som ikke brukes. De Grønne vil ha en storstilt satsing på energisparing i det offentlige, næringslivet og i de tusen hjem. For å spare energi og få effektive, gode bygg må vi bruke støtteordninger, energikrav, miljøavgifter og ny teknologi. Vi vil legge til rette for at ny teknologi som tingenes internett og automatiske målere skaper en positiv konkurranse om å bruke mindre energi. Dagens rammebetingelser for kraftbransjen med lave kraftpriser og svært lav friinntektsrente i grunnrenteskatten, medfører at samfunnsøkonomiske og miljøvennlige svært attraktive prosjekter for utvidelse av eksisterende vannkraftproduksjon ikke realiseres. Miljøpartiet De Grønne ønsker å gjennomgå regelverket for å kunne ruste opp flere eksisterende vannkraftanlegg.

Energipolitikken har vært skrudd sammen slik at den skaper store konflikter med naturinteresser. Den har satset på vindturbiner og teknologi fra utlandet som gir lite verdiskaping i Norge. De Grønne vil endre støtteordningene for å bidra til utvikling av ny teknologi som verden trenger for å redusere klimagassutslipp, og som samtidig gir nye arbeidsplasser i Norge. Nødvendige klimatiltak må utformes slik at den i minst mulig grad skader natur og biologisk mangfold.

De Grønne vil:

- Føre en like offensiv politikk for energisparing som EU, og sette et mål om å redusere energiforbruket i Norge med 30 prosent innen 2030.
- Trappe opp arbeidet med energisparing i bygg med mål om en halvering innen 2040, i tråd med Arnstad-utvalgets anslag.
- Aktivt støtte energieffektivisering i husholdninger, industri- og byggsektoren gjennom økte bevilgninger og krav om nullenergibygg og plusshus.
- Gjennomføre en storstilt satsing på å utvikle ny fornybar energiproduksjon som havvind, biogass, solenergi, bølgekraft og geotermisk energi.
- Målrette støtteordninger for fornybar energi til å utvikle ny teknologi som kan bidra til store globale utslippskutt og eksportmuligheter for norsk næringsliv.
- Sikre at Norges energiresurser støtter Europas satsing på fornybar energi og støtte flere sjøkabler til Storbritannia og kontinentet.
- Styrke Statkraft SF og Fornybar AS som statlige pådrivere innen utvikling og produksjon av fornybar energi.
- Utarbeide en nasjonal strategi for hvordan norske, statlige selskaper kan bidra til det globale grønne skiftet ved å utvikle, bygge, eie og drifte fornybar kraftproduksjon i utlandet.
- Bruke SPU aktivt til å investere i infrastruktur for fornybar energi og støtte norske investeringer i fornybar energi i det globale markedet med risikokapital.
- Føre en restriktiv politikk for utbygging av vindkraft på land og utarbeide ny nasjonal plan for fornybarutbygging som hindrer ødeleggelse av verdifulle natur- og friluftsområder.
- Føre en restriktiv politikk for konsesjon til vannkraftverk og småkraftverk og prioritere opprustning og modernisering av eldre vannkraftverk fremfor nye utbygginger.
- Utrede et trappetrinnsystem for strøm i private husholdninger som gjør unødvendig forbruk dyrere.
- Kartlegge solressursene i Norge, og gi investeringsstøtte til solstrømanlegg og solfangere.
- Snarest innføre det lenge varslede nasjonale forbudet mot bruk av fossil olje til oppvarming, også mot spisslast, og utvide det til bruk av fossil gass til oppvarming.
- Stille krav om nullenergistandard for nye bygg i 2020.
- Stimulere til egenproduksjon av strøm for privatpersoner, borettslag og næringsliv.
- Les mer om De Grønnes satsinger på fornybar energi i kapitlene "Offentlig og privat eierskap" og "Et grønt skifte i norsk næringsliv".

Havene, fjordene og vassdragene i Norge rommer rike økosystemer og unike naturressurser. De har vært kilde til mat, arbeidsplasser, aktiviteter og bosetting over hele landet i tusenvis av år. De Grønnes fiskeri- og havbrukspolitikk vil gi fremtidige generasjoner samme mulighet til å høste av disse naturverdiene. Da må økosystemperspektivet og bærekraftig forvaltning av fisk og alle biologiske ressurser i havet legges til grunn. En grønn kystpolitikk må stanse overbeskatning, forurensing og andre miljøtrusler og sikre mat, arbeidsplasser og innovasjon og kunnskapsutvikling som hele samfunnet har glede av.

De Grønne vil at kystfiskeflåten skal være ryggstøtten i fiskerinæringen, med havfiskeflåten som supplement for å høste av flere ressurser. Fiskeressursene langs kysten bør forvaltes og videreføres lokalt. Slik kan vi legge grunnlaget for en sterk sjømatnæring som sikrer sysselsetting og bosetting langs kysten. Økt fokus på kvalitet, bærekraft og markedsføring vil gjøre norsk sjømat til et enda mer etterspurt produkt.

De Grønne vil:

- Grunnlovsfeste at fiskeriressursene i havet tilhører folket.
- Beholde deltakerloven, havressursloven og fiskesalgslagsloven, med strenge grenser for antall kvoter et rederi kan eie.
- Ta hensyn til rekruttering og sysselsetting ved utdeling av kvoter og overføre kvoter fra havfiskeflåten til kystfiskeflåten hvis leveringsforpliktelsene ikke oppfylles.
- Si nei til evigvarende kvoter.
- De Grønne ønsker ikke at kvoter skal kunne kjøpes og selges på det åpne markedet og at kvoter som ikke lenger er i bruk skal gå tilbake til staten.
- Ta initiativ til et internasjonalt forbud mot utkasting av fisk.
- Styrke fiskerioppsynets lokale tilstedeværelse langs hele kysten og trappe opp arbeidet med å forebygge ulovlig fiskerivirksomhet.
- Forby bunntråling.
- Etablere en tilskuddsordning for elektrifisering av fiskeflåten slik at kystflåten raskt kan bli utslippsfri.
- Oppskalere innsatsen mot marin forsøpling kraftig ved å styrke tilskuddsordningen for tiltak mot marin forsøpling, etablere en Skjærgårdstjeneste i hele landet og etablere mottaksanlegg for avfall langs kysten.
- Arbeide mot nedbygging av dagens fiskefelt.
- Følge opp forslagene fra kystfiskeutvalget i 2008 om egen lov og forvaltning for kystfisket i Finnmark.
- Ta initiativ til å utvikle "Fiskerens marked" etter modell fra "Bondens marked".
- Arbeide internasjonalt mot overbeskatning av fisk og andre marine arter.

Les mer om De Grønnes forslag til en bærekraftig havbruks- og fiskeripolitikk i kapitlene "Livet i havet" og "Oppdrettsindustrien".

OPPDRETTSINDUSTRIEN

Oppdrettsindustrien er Norges nest største eksportnæring og samtidig en av de største miljøutfordringene langs kysten. Oppdrettsindustrien står foran en nødvendig omstilling til miljøvennlig produksjon med god dyrevelferd. For at oppdrettsindustrien skal bli en bærekraftig industri må det settes miljøkrav som hindrer utslipp av lus, rømming og

forurensing av omgivelsene. Omstillingen er en mulighet for at oppdrettsindustrien kan bidra til varig og bærekraftig verdiskaping i Norge.

De Grønne setter økosystemperspektivet og bærekraftig forvaltning av alle biologiske ressurser i havet til grunn. Vi mener Norge bør være et foregangsland på fiskehelse og utslippsfri matproduksjon. Oppdrettsindustrien må være med i overgangen til en krets-løpsøkonomi der bruk av ressurser, utslipp og håndtering av biprodukter og avfall skjer i tråd med naturens sykluser. Vi må forske på og utnytte potensialet i bruk av fiskeavfall og satse på bærekraftig, norsk fôrproduksjon.

De Grønne vil:

- Utvikle økologisk havbruk som en spydspiss for miljø- og dyrevennlig havbruk.
- Kun gi nye konsesjoner til lukkede oppdrettsanlegg og kreve lukket teknologi på alle eksisterende anlegg innen 2025.
- Utvide og trappe opp spleiselaget mellom staten og oppdrettsindustrien om FoU, teknologiutvikling og investeringer i lukkede anlegg og miljøløsninger.
- Bygge opp bærekraftig fôrproduksjon i Norge for å øke selvforsyningsgraden og hindre bruk av matfisk og importert protein.
- Opprette eget oppdrettstilsyn i Mattilsynet for å styrke kontrollen med rapportering, dyrevelferd og bærekraftig drift.
- Initiere en uavhengig nasjonal utredning om oppdrettsanleggs påvirkning på hele økosystemet i en fjord.
- Tydeliggjøre at forurensningsloven gjelder for oppdrettsindustrien.
- Skjerpe kravene til dyrevelferd i oppdrettsindustrien.
- Gi kommunene adgang til å innføre arealavgift til havs.
- Innføre hjemfallsordninger for oppdrettslokaliteter.
- Innføre forbud mot å skifte ballastvann eller tømme kjemikalier fra lusebehandling i sårbare områder og avvike bruk av kitinhemmere i oppdrettsnæringen.
- Få på plass merking av oppdrettslaks for å kunne spore rømt laks tilbake til oppdrettsanlegget.

Les mer om De Grønnes forslag til en bærekraftig havbruks- og fiskeripolitikk i kapitlene "Livet i havet" og "Fiskeri".

BÆREKRAFTIG JORDBRUK

Jordbruket skal produsere mat av de rike ressursene vi har i Norge. I en verden med klimaendringer, befolkningsvekst og økende press på ressurser gir et jordbruk basert på norske ressurser trygg og sikker mat nå og i fremtiden. Næringen har også ansvar for store deler av vårt felles ressursgrunnlag, areal og landskap. Ettersom jordbruksressursene i Norge er spredt, vil De Grønne satse målrettet på de små og mellomstore brukene for å utnytte disse ressursene best mulig. Sentraliseringspolitikken fra tidligere regjeringer må derfor reverseres.

Norge har gode forutsetninger for å drive et bærekraftig jordbruk basert på lokale, fornybare ressurser. Vi har store utmarksressurser, god dyrehelse og driver et mindre intensivt jordbruk enn mange andre land. Dette gir Norge et fortrinn i konkurransen på det internasjonale matmarkedet.

De Grønne vil føre en jordbrukspolitikk som fremmer norsk produksjon av frukt, grønnsaker og korn og som gir oss kjøtt, egg og melk basert på norsk fôr og norske beiteresurser. Vi vil gjøre det enklere å ta i bruk miljøvennlige dyrkingsmetoder og ha god dyrevelferd. Det enkelte gårdsbruk skal stimuleres til å levere et sett av produkter og tjenester lokalt, som for eksempel pleie av kulturlandskap og utmark. Ved å sette sunnhet og kvalitet foran billig mat kan fortrinnet i norsk jordbruk utnyttes enda bedre og fremme helse og økt livskvalitet.

De Grønne vil:

- Øke matproduksjonen basert på norske ressurser og styrke inntektsmulighetene på små og mellomstore bruk.
- Bruke tilskuddssystemet til å premiere miljøvennlig produksjon, god dyrevelferd og bruk av lokale ressurser.
- Sikre rimelige inntekter til bøndene, hovedsakelig finansiert ved prisen på produktene ved et sterkt tollvern. Utnytte handlingsrommet i tollvernet bedre slik at norske bønder sikres rimelig betaling for produktene.
- Opprettholde konsesjonsloven med boplikt, sikre driveplikt for all matjord og videreføre odelsloven og priskontroll av eiendommer.
- Styrke målene for økologisk produksjon og forbruk og støtte opp under økologisk landbruk som en spydspiss for et mer bærekraftig landbruk.
- Stille krav til 50 prosent økologisk eller lokalprodusert mat i offentlige matinnkjøp.
- Utrede større sammenhengende heløkologiske produksjonsområder på steder eller for produksjoner som er spesielt egnet for økologisk landbruk.
- Støtte og planlegge for urbant landbruk, andelslandbruk, besøksgårder og seterdrift, matkultursentre og markedsføring av lokalmat.
- Forenkle regelverk og kontroll av lokal- og tradisjonsmat hos småskalaprodusenter.
- Øke matproduksjon basert på norsk gress ved å gi bedre støtte til beiting og gjøre kraftfôr dyrere enn grovfôr.
- Føre en tilskudds- og kvotepolitikk som opprettholder små og mellomstore bruk i hele landet.
- Videreføre markedsbalanseringen i landbruket med prisuttak i henhold til jordbruksavtalen, mottaksplikt, leveringsplikt og Omsetningsrådets funksjoner.
- Opprettholde produksjonsfordelingen i jordbruket der den mest fruktbare jorda brukes til kornproduksjon.
- Fremme prinsippet om nasjonenes matsuverenitet i alle internasjonale forhandlinger.
- Vri landbrukstilskuddene slik at det blir mer lønnsomt å produsere vegetabilsk mat for å redusere utslipp per mengde mat som produseres
- Gjøre landbruket fossilfritt innen 2030 blant annet ved å sikre gunstig pris på innkjøp av biodrivstoff, subsidiere innkjøp av nullutslippstraktorer og avvike fritaket for CO₂-avgift.
- Regulere forbruket av nitrogengjødsel og sprøytemidler strengere for å redusere forurensning og jordforringelse.
- Revidere reindriftsloven ved å innføre en unntaksregel som verner de små aktørene, og evaluere den gjennomførte reintallsreduksjonen.
- Finansiere forebyggende tiltak mot tap av dyr på beite og gi rimelig kompensasjon til bønder som ikke kan benytte seg av beiterettigheter på grunn av rovdyrbestander i området.
- Opprettholde velferdsordningene i landbruket, herunder tilskudd til avløser.
- Oppheve forbudet mot dyrking av industriell hamp, som kan benyttes til produksjon av papir, tekstiler, byggematerialer, olje og mat, og er velegnet til dyrking i Norge.

Les mer om nærliggende tema i "Vårt livsgrunnlag", "Folkehelse" og "Livskvalitet fremfor økt forbruk".

Skogen er leveområde for mange av våre planter og dyr. Biomassen i skog binder karbon og gir skogen en viktig rolle i møtet med klimaendringene. Biologiske organismer fra skog og biomasse er viktige, fornybare ressurser. De kan utnyttes langt bedre enn i dag.. I det grønne skiftet blir skogens rolle viktigere. Skogen vil forsyne oss med sentrale, fornybare råstoff og forbli rekreasjonsområde og leveområde for en betydelig del av vårt biologiske mangfold.

En forutsetning for et bærekraftig skogbruk er en kartlegging av ulike vegetasjonstyper i skogen og forekomsten av ulike biologiske ressurser. Et representativt utvalg av norske skogtyper og skog skal vernes, og produktiv skog skal drives bærekraftig slik at andre arters leveområder ivaretas. En grønn omstilling av treforedlingsindustrien dreier seg om å utnytte råvarene bedre i innenlandsk foredling og sikre konkurransefordeler basert på andre forhold enn lave råvarepriser. Bruk av trevirke som bygningsmateriale og bærekraftig bruk av skogsavfall til biodrivstoff og andre produkter står sentralt i dette.

De Grønne vil:

- Øke konkurransekraften for tre som byggemateriale gjennom krav til livsløpsanalyser i teknisk forskrift i byggesektoren og prioritering av tre i offentlige bygg og anlegg.
- Intensivere kartleggingen av arter, vegetasjonstyper og økosystemer i norske skoger.
- Øke kunnskapen om de biologiske ressursenes bestanddeler og deres anvendelsesområde gjennom økt bioprospektering av biologiske ressurser fra skog.
- Verne ti prosent av produktiv skog innen 2027.
- Skjerpe kravene til bærekraftig skogsdrift og gi sterkere insentiver til skogeiere som ønsker å gå over til en mer skånsom skogsdrift hvor hensynet til miljøet ivaretas.
- Forlenge trærnes levetid gjennom å øke rotasjonstid i skogbruket for i større grad ta vare på biologisk mangfold og øke karbonlagringen i skog.
- Skjerpe regelverket for å redusere bruk av plantevernmidler og fase ut skadelig gjødsling av skogsområder
- Videreutvikle norsk treforedlingsindustri gjennom å stimulere til spesialisering og innovasjon.
- Utvikle en programmessig satsing på bioraffinering av de ulike fraksjonene fra biologiske ressurser i skog.

Les mer om økosystemforvaltning i kapittelet "Livet på land"

AREAL OG TRANSPORT

De Grønne jobber for livskraftige lokalsamfunn med ren luft og uten klimagassutslipp, som tar vare på matjord, og som verner om viktige naturverdier og grøntområder og legger til rette for effektiv nytte- og persontransport. Et livskraftig samfunn har trafikk-sikre veier, trygge skoleveier, gode kollektivforbindelser, mindre kø for næringslivet og de som må kjøre bil, og god adgang til felles møteplasser, grøntområder og natur. Her har fotgjengere, syklistene og kollektivreisende prioritet fremfor privatbiler. Det er et samfunn som er inkluderende, som legger til rette for at folk kan jobbe der de bor og som gjør det enkelt å reise miljøvennlig.

Norge er et langstrakt land med store forskjeller mellom storbyområder og distriktskommuner. I byene, hvor arealene er under størst press, må biltrafikken begrenses for å sikre en mer effektiv arealutnyttelse, renere luft og effektiv reduksjon av klimagassutslipp. I distriktene, der bilen mange steder er det eneste alternativ, vil De Grønne prioritere godt veivedlikehold og trafiksikring, og prioritere utprøving av ny transportteknologi. Det skal være trygt for syklende og gående, folk skal komme seg raskt frem med nullutslippsbusser og -båter, og det må legges til rette for økt bruk av utslippsfrie biler. Togreiser mellom de store byene skal i stor grad ta over for flyreiser, og gods bør i større grad transporteres på tog og skip. I Finnmark ønsker vi prøveprosjekt med miljøvennlig fly.

En stor del av befolkningen bor i mellomstore byer eller byregioner i sterk vekst. Slik vil det også være i fremtiden. Det øker behovet for en helhetlig areal- og transportplanlegging som legger til rette for fortetting med god bokvalitet rundt kollektivknutepunktene. Målet om nullvekst i personbiltransporten må omfatte alle byområder. Dette vil redusere transportbehovet i hverdagen, dyrke den lokale tilhørigheten på nabolagsnivå og verne matjorden. De Grønne vil styrke samordning mellom kommuner, regioner og stat, og gi tydeligere nasjonale føringer på areal- og transportpolitikken. Tilgjengelighet til store sammenhengende natur- og grøntområder må vektlegges sterkere i arealplanleggingen.

I arealplanleggingen vil De Grønne jobbe for gode nærmiljø og sterkere vern av matjord, natur- og friluftsområder. Boligbygging og arealbruk må planlegges bedre på tvers av kommunegrensene, både i by- og distriktskommuner. Hensynet til klimaendringer i samfunns- og arealplanleggingen må styrkes. Nasjonale myndigheter må i større grad legge føringer for beslutninger om natur, matjord og viktig infrastruktur. Disse beslutningene former samfunnet for mange generasjoner fremover.

Kun tre prosent av Norges areal er dyrkbar jord. Likevel bygges det ned flere tusen dekar med matjord hvert år. Å sikre at matjord brukes til å produsere mat er et nasjonalt og viktig samfunnsansvar. Det handler om egen matsikkerhet, men også om å bidra med vårt til den globale matforsyningen. De Grønne mener Stortinget må ha en nullvisjon for tap av matjord, og at god matjord kun kan bygges på etter nasjonal godkjenning med strenge kriterier.

Lokalsamfunnene skal selv utvikle levende byer og attraktive bygder som kan tilby sine innbyggere arbeidsplasser, kulturtilbud, gode kommunale tjenester, et godt helsevesen og et næringsliv som tilfører regionen ressurser. Lokal medvirkning er viktig og må vektlegges i planleggingen. Naturmangfold, ren luft og nærhet til natur øker innbyggernes livskvalitet og må være førende.

De Grønne vil:

- Gjøre klima- og naturmål og vern av matjord forpliktende for areal- og transportplanlegging, herunder Nasjonal transportplan (NTP).
- Samordne bolig-, areal- og transportpolitikken bedre ved å gi det regionale nivået og staten større myndighet til å legge føringer i arealpolitikken.
- Pålegge fylkesmennene å følge opp nasjonale miljøverdier i større grad enn i dag.
- Gi hjemmel for varig vern av matjord i jordlova, og verne de mest produktive jordressursene.
- Sikre reindriftsnæringa reell medvirkning i planprosesser.
- Gjøre måltallet for nedbygging av matjord juridisk bindende og inkludere dette i fylkesvise og kommunale arealregnskap.
- Gjennomgå lovene som regulerer utbygging og arealbruk for å etablere absolutte grenser for hvilke miljøinngrep som aksepteres.
- Legge tydeligere føringer for vektning av miljøinteresser mot andre interesser.
- Opprette et uavhengig, nasjonalt klageorgan for miljøraker og naturinngrep med juridisk og naturvitenskapelig kompetanse.
- Sikre at alle norske kommuner og fylkeskommuner har tilstrekkelig kompetanse på klima og miljø, blant annet gjennom klima- og miljørådgivere i kommunene.
- Prioritere fortetting med kvalitet rundt kollektivknutepunkter og transformasjon foran nedbygging av nye arealer.
- Bidra til et sykkelløft i norske kommuner og fylker ved å betydelig styrke den statlige tilskuddsordningen.
- Håndheve forbudet mot nye bilbaserte kjøpesentre strengere ved å minimere bruken av dispensasjoner og begrense utvidelse av eksisterende sentre.
- Lage en egen planleggingslov for havområdene som bygger på forvaltningsplanene for å sikre en økosystembasert forvaltning.
- Stimulere til opprettelse av bilfrie sentrum i byer og tettsteder gjennom by- og bygdemiljøpakker.
- Innføre målet om nullvekst i personbiltransporten for alle byområder. Nullvekstmålet bør som et minimum legges til grunn i alle byer der det er aktuelt med bypakker.

- Etablere en ordning med gjensidig forpliktende avtaler for bærekraftig distriktsutvikling mellom staten og planmyndighetene på lokalt og regionalt nivå.

Les mer om bærekraftig arealplanlegging i kapitlene "Livet på land", "Tilpasning til klimaendringer", "Livskraftige regioner og kommuner", "Veitrafikk", "Sykkel og gang"

BOLIGPOLITIKK

De Grønne vil føre en politikk som gjør det mulig for alle å skaffe seg en nøktern bolig med god bokvalitet både inne og ute. Fremtidens boligpolitikk må ha mål om et mindre klimaavtrykk. Dette må påvirke både oppgradering av dagens boliger og hvordan vi bygger i årene fremover. Bærekraftig arealpolitikk og kvalitet i uterom er viktig for livskvalitet og trivsel. En fremtidsrettet boligpolitikk må ta hensyn til alle mennesker som trenger bolig. Dagens boligpriser er altfor høye i de store byene og for mange unge er terskelen til boligmarkedet uoverstigelig. Samtidig er tilbudet av utleieboliger lite, og leieprisene høye. Vi vil føre en politikk som gjøre det mulig for alle å leie eller eie en bolig til overkommelig pris med god bokvalitet. Vi vil begrense muligheten til gjeldsfradrag, øke andelen offentlige utleieboliger og øke Husbankens utlånsramme for å dempe prispresset i boligmarkedet.

Dagens boligpolitikk skjer i spennet mellom en sterk privat utbyggingssektor og lokal planmyndighet. Staten er i første rekke til stede gjennom overordnet lovgivning og offentlige virkemidler som Husbanken og BSU. De Grønne vil gjenreise den sosiale boligpolitikken og føre en langsiktig politikk som bruker de ulike virkemidlene i samspill med offentlige og private aktører

De Grønne vil:

- Jobbe for et forutsigbart utleiemarked med akseptabelt prisnivå for de som ikke ønsker eller har mulighet til å eie egen bolig ved å støtte utviklingen av non-profit utleieselskaper eid av ideelle organisasjoner og det offentlige.
- Føre boligpolitikk som en integrert del av klimapolitikken og trekke inn areal-, infrastruktur-, og transportplanleggingen i alle prosjekter.
- Bygge minst 3000 studentboliger per år inntil behovet er dekket.
- Begrense prisveksten på boliger gjennom gradvis å trappe ned rentefradraget, og skattlegge sekundærboliger hardere.
- Øke rammene til Husbanken så de blir i stand til å støtte flere ulike fremtidsrettede boligprosjekter.
- Ikke-kommersielle utleieboliger skal utgjøre minst 25 % av nybyggingen, inntil behovet er dekket. Det må etableres et eget program i regi av Husbanken, med nødvendig finansiering for å bidra til at dette målet blir nådd.
- Sikre tilstrekkelig utbygging av boliger som er tilrettelagt for personer med redusert funksjonsevne.
- Revidere tekniske byggeforskrifter så det blir lettere å gjennomføre prosjekter som fremmer god arealbruk, klimavennlighet og nyskapende, bærekraftige boformer.
- Øke statlige innovasjonsmidler til sosiale og bærekraftige bygge- og boligprosjekter.
- Vurdere en andel prisregulerte boliger og andre tiltak for å dempe prispresset i de større byene.

- Utrede virkemidler for å begrense boligspekulasjon, som husleietak og andre tiltak.
- Støtte forskning på lavteknologiske byggeløsninger for enklere bygging og drift.
- Stille krav om grøntområder og levende fellesarealer i alle boligområder.
- Samarbeide med kommuner om å endre belastede boområder og legge vekt på lokal tilhørighet og medvirkning, synlig miljøopprustning, bedre livskvalitet og bedre levekår.
- Stille krav om grønne tak og vegger eller installasjon av solcellepaneler på nye bygg i byer og tettsteder der dette er hensiktsmessig.
- Endre plan- og bygningsloven så det blir enklere for kommuner å stille klima- og miljøkrav til nye byggeprosjekter.

Les mer om De Grønnes boligpolitikk i kapittelet "Skatter og avgifter".

KOLLEKTIVTRANSPORT OG JERNBANE

De Grønne vil videreutvikle et effektivt transportsystem som en forutsetning for et moderne samfunn, et effektivt næringsliv og en velfungerende offentlig sektor. Transport er en av de største kildene til klimagassutslipp, forurensing, støy og naturinngrep. For å redusere miljøskadene er det viktig å reversere veksten i selve omfanget av transport blant annet gjennom en mer helhetlig arealplanlegging. Vi vil gjøre kollektivreisen til ryggraden i Norges persontransportsystem. Skal vi lykkes med å innfri forpliktelsene vi har påtatt oss i Paris-avtalen, må vi investere mye i en omlegging av transportsektoren i årene som kommer. Kollektivtransporten må bli langt mer miljøvennlig og tilby attraktive kollektivtjenester tilpasset det lokale befolkningsgrunnlaget, både i byene og i distriktet. Staten må premiere de storbyområdene som er villige til å forplikte seg til å redusere biltrafikken og bymiljøavtalene, og miljøtransportpakkene for distriktene må brukes aktivt. Skal Norge lykkes med det grønne skiftet, må vi skape gode løsninger for hele landet gjennom insentiver og støtteordninger som bidrar til bærekraftig mobilitet der folk bor.

De Grønne vil prioritere tiltak som kan gi rask reduksjon i klimagassutslippene fra flytrafikken mellom de store byene og reduksjon av bilkjøring i byregioner. Toget skal være det foretrukne transportmiddelet på lange og mellomlange reiser der forholdene ligger til rette, og til det nære utland som Stockholm og København. Jernbane og tog er et integrert system som på grunn av kompleksitet og kapasitetsmangel, ikke er egnet for konkurranse. MDG vil stanse oppsplitting og konkurranseutsettingen av togdrift på norske skinner og etablere ett togselskap som har ansvar for både skinner og tog. På denne måten får vi færre grensesnitt, klare ansvarslinjer og et togtilbud for de reisende som både er kostnadseffektivt, hyppig, moderne og pålitelig.

De Grønne vil:

- Ferdigstille Intercity-utbyggingen på Østlandet og starte byggingen av ny jernbanetunnel gjennom Oslo.
- Bygge dobbeltspor på Trønderbanen, Vossebanen og Jærbanen.
- Gjøre alle jernbanestrekninger utslippsfrie.
- Gjennomføre en konseptvalgutredning (KVU) for Nord-Norge-banen og sentrumsregionen rundt Tromsø.
- Redusere reisetiden med tog mellom Oslo-Bergen og Oslo-Trondheim til maks fire timer og Oslo-Stavanger til maks seks timer innen 2025.
- I neste stortingsperiode utrede en hyperloopbane Oslo-København som kan dekke både godstrafikken og persontrafikken.

- Bygge ut høyhastighetsbane mellom de store byene.
- Forbedre utenlandsforbindelsene med jernbane, spesielt Oslo-Stockholm og Oslo-København.
- Styrke tilbudet og redusere prisen på alle nattogstrekninger.
- Stanse konkurranseutsetting og fragmentering av togdrift på norske skinner og etablere ett jernbaneselskap som skal ha ansvar for både tog og skinner.
- Fjerne merverdiavgiften på kollektivreiser.
- Bruke CO2-avgift fra tungtransport til et fond for raskere innfasing av utslippsfri varebiler og busser, etter modell av NOx-fondet.
- Finansiere minst 80 prosent av store kollektivinvesteringer i storbyene.
- Premiere storbyer som reduserer biltrafikken med økte drifts- og investeringsmidler til kollektivtransport.
- Innføre en belønningsordning for fylkeskommuner som gjør det lettere å teste ut og etablere nye tilbud og nye typer kollektivtransport i distriktene.
- Stimulere til raskest mulig innfasing av utslippsfri kollektivtransport.
- Innføre et nasjonalt reisekort som kan brukes på buss, ferge, båt og tog.
- Støtte prøveprosjekter og endre regelverk for å åpne for selvkjørende busser.
- Stimulere til miljøvennlige arbeidsreiser gjennom gunstige skatteregler for ansatte og bedrifter.
- Gjennomføre prøveprosjekter med mer fleksibel kjernetid på statlige kontorarbeidsplasser i storbyområder for å utnytte kapasiteten i kollektivnettet bedre.
- Lukke gapet fra vedlikeholdsetterslepet av infrastruktur i jernbanen.
- Gi bymiljøavtaler til flere byer som satser grønt, inkludert Bodø knyttet til Ny By-prosjektet.

VEITRAFIKK

Person- og varebiler og buss vil fortsatt ha en viktig plass i det norske transportsystemet. Derfor må vi starte en rask omlegging til en utslippsfri veitrafikk. Omleggingen til utslippsfrie personbiler bør fortrinnsvis skje ved at folk velger en nullutslippsbil når de uansett skal bytte bil. Derfor vil De Grønne føre en politikk som sikrer en raskest mulig utfasing av salget av nye fossilbiler. For at nullutslippskjøretøyer skal bli et reelt alternativ i hele landet må det offentlige bidra til massiv utbygging av energistasjoner de neste årene. Det skal lønne seg å velge miljøvennlig, derfor må det alltid være billigere å velge en utslippsfri bil. Grønn transportpolitikk vil legge til rette for at buss eller videreutviklinger av dagens busser fortsatt forblir svært viktige for lokalt og regionalt kollektivtransporttilbud, og for å frigjøre veikapasitet til vare- og nyttetransport

Vi trenger gode, trygge veier. De Grønne vil prioritere vedlikehold, trafiksikkerhet, prosjekter som leder trafikk utenom tettbygde strøk og nødvendige utbedringer av veinettet. Dette skal kombineres med vår politikk for smart arealplanlegging, kollektivnett, sykkelveier og fotgjengere. Da blir det lettere å komme seg frem for de som må bruke bil og vi får tryggere veier. Den samlede veksten i biltrafikk må opphøre og kollektiv-, vare- og nyttetransport må prioriteres på veiene over hele landet, særlig i storbyene. Privatbiler har i altfor mange år har lagt premissene for by- og tettstedsutvikling. Det har ført til både høye klimagassutslipp, lange køer og stor lokal luftforurensing. Vi legger prinsippet om at forurenser skal betale til grunn og støtter tids- og miljødifferensierte bompenger i storbyområdene.

De Grønne vil:

- Etablere en bygdemiljøpakke for miljøvennlig transport i distriktkommuner med tiltak som leasingstøtte for el-bil, distriktsvennlig pendlerfradrag og storskala utbygging av ladestasjoner.
- Utbedre eksisterende veier med tanke på trafiksikkerhet fremfor å bygge store nye veianlegg mellom landsdelene.
- Innføre en ordning med klimabelønning der inntektene fra enkelte miljøavgifter som for eksempel økte bensinavgifter deles direkte ut igjen til innbyggerne.
- Gå mot kapasitetsøkende motorveiutbygginger.
- Legge til rette for innfartsparkering ved kollektivknutepunkt med lett tilkomst til byer og tettsteder.
- Redusere biltrafikken i storbyområdene med minst 20 prosent i løpet av stortingsperioden.
- Bygge ut et sammenhengende ladenett i hele Norge innen 2019, og prioritere at infrastrukturen i distriktene bygges ut slik at nullutslipp blir et reelt alternativ så fort som mulig.
- Redusere den generelle hastigheten i tettbygde strøk fra dagens 50 km/t til 40 km/t, og til 30 km/t i byområder med blandet trafikk og rundt skoler og barnehager.
- Gjennomføre hyppigere fartskontroller på ulykkesbelastede strekninger.
- Omdisponere veiareal til kollektivfelt og miljøfelt på viktige innfartsårer til storbyene.
- Fase ut salg av nye fossile personbiler innen 2020, og fossile varebiler og busser innen 2025.
- Videreføre fordelene for utslippsfrie kjøretøy inntil de er konkurransedyktige.
- Trappe opp avgiftene på fossilt drivstoff.
- Gi insentiver til bruk av bildeling og tilsvarende ordninger.
- Stille krav om utslippsfrie kjøretøy i offentlige kontrakter og anbud.
- Tilrettelegge for prøveprosjekter med selvkjørende biler og busser.
- Gjennomføre en forsøksordning med høyere vrakpant for fossilbiler dersom man kjøper utslippsfri bil eller elsykkel.
- Stille krav om utslippsfrie drosjer.

Les mer om tiltak for å redusere klimagassutslipp fra veitrafikken i kapittelet "Klimaet på jorden".

SYKKEL OG GANGE

De Grønne vil at flest mulig skal kunne gå og sykle til sine daglige gjøremål. Det må være et trygt, lettvinnt og raskt alternativ. Virkemidler og verktøy for planlegging av gang- og sykkelveier må i større grad ta hensyn til de myke trafikantenes behov. Det krever god planlegging, større investeringer, og prioritering av arealer i tettbygde strøk. Vi vil belønne offensive klima- og miljøkommuner med statlige bidrag som støtter opp om kommunenes egne ambisjoner og støtte utbygging av sykkelveinett, ekspressykelveier og trygge gang-, sykkel- og skoleveier.

De Grønne vil:

- Doble sykkelandelen i løpet av fire år.
- Gjennomføre en storstilt utbygging av infrastruktur for gående og syklende, med øremerkede midler til fylkeskommunene og kommunene, prioritert før utbygging av

- bilveier.
- At staten skal fullfinansiere sammenhengende ekspressykelveier i byer og byregioner.
- Trappe opp bevilgninger til drift og vedlikehold av gang- og sykkelveier.
- Stimulere til opprettelse av bilfrie sentrum i byer og tettsteder blant annet gjennom by- og bygdemiljøpakker.
- Legge til rette for "snarveier" for gående og syklende, slik det er gjort i Trondheim.
- Håndheve forbudet mot nye bilbaserte kjøpesentre.
- Bygge sykkelhotell på alle store jernbanestasjoner og kollektivknutepunkt..
- Samordne bysykkelordningene nasjonalt slik at folk kan bruke bysykkel i byen de besøker.
- Innføre momsfristak på elsykler og legge til rette for flere ladepunkter for elsykler.
- Legge til rette for at fotgjengerfelt og sykkelveier i større grad skal være adskilt.
- Jobbe for å fullfinansiere all viktig infrastruktur, inkludert kollektivtransport og bysykler uten reklame.
- Stimulere til etablering av deleordninger for lastesykler.

SJØTRANSPORT

Norge har gode forutsetninger for å bli verdensledende på miljøvennlig og effektiv skipsfart. Sjøtransport har et stort potensial for å ta en større del av både godstransporten og persontransporten i Norge. Kystfylkene har naturlige forbindelser som bør utnyttes i større grad enn i dag. Der det er mulig bør hurtigbåter og båttaxier med nullutslipp bli en del av kollektivtransporten.

En grønn omstilling av sjøtransporten gir store muligheter for norsk maritim næring. Utslippsfrie fartøy og nullutslippsteknologi kan bli en viktig eksportartikkel og vil bidra til økt sysselsetting langs kysten. Det vil ta noe tid før all sjøtransport er basert på nullutslippsteknologi. Derfor er det viktig å sette i gang tiltak i den eksisterende flåten som vil redusere klimagassutslipp på kort sikt.

De Grønne vil:

- Samarbeide med den maritime næringen om å gjøre Norge til verdens første utslippsfrie sjøfartsnasjon, og etablere Marinova som pådriver for en framtidsrettet skipsindustri.
- Stille krav om utslippsfrie ferger på alle fergestrekninger.
- Satse på forskning og grønn teknologiutvikling for all skipsfart.
- Etablere tilskuddsordning for elektrifisering av fiskeflåten.
- Bevilge midler til forskning knyttet til å utvikle fremtidens nærskipsfart.
- Innføre en vrakpantordning for skip som byttes ut med utslippsfrie skip.
- Satse på landstrøm for å kutte klimagassutslipp og bedre luftkvaliteten i norske byer.

LUFTTRANSPORT

Flytrafikken vokser raskt og bidrar til store CO₂-utslipp. De Grønne vil bygge ut jernbanen og på den måten redusere behovet for flyreiser. Samtidig vil vi jobbe aktivt for å redusere utslippene fra flytrafikken. De Grønne mener flytrafikkens kostnader må dekkes

gjennom billettprisene, ikke subsidieres ved sprit- og tobakksalg gjennom taxfree-ordningen.

De Grønne vil:

- Redusere trafikken på norske flyplasser med 30 prosent innen 2030.
- Øke miljøavgiften på forurensende flyreiser, differensiert ut fra tilgangen til alternative reisemåter, og stimulere til utvikling av utslippsfrie løsninger.
- Gå mot kapasitetsutvidelse på norske flyplasser.
- Avvikle ordningen med taxfreesalg på flyplasser.
- Stimulere til bruk av fornybart drivstoff i flytrafikken.
- Redusere karbonutslipp ved å stille krav om mer effektive ned- og oppstigningsprosedyrer.
- Starte en mulighetsstudie av utslippsfri lufttransport, spesielt med henblikk på regioner hvor annen transport ikke er tilgjengelig i dag.
- Arbeide for at all flytrafikk inkluderes i nasjonale og internasjonale klimaregnskap.

Les mer om tiltak for å redusere klimagassutslipp fra lufttransporten i kapittelet "Klimaet på jorden"

GRØNN VARETRANSPORT

Effektiv transport av gods er viktig for konkurranseevnen til norsk næringsliv. Å flytte mer gods fra vei til bane og sjø vil redusere klimautslipp betraktelig og bidra til økt trafikk-sikkerhet. Det er samfunnsøkonomisk lønnsomt, men krever politisk vilje. De Grønne vil sørge for at satsing på jernbane og teknologiutvikling innen transport raskt kan bidra til effektiv, miljøvennlig varetransport.

De Grønne vil:

- Kutte utslippene fra godstrafikken med minst 50 prosent innen 2030.
- Følge opp stortingsvedtaket om å overføre gods til bane og sjø, fase inn utslippsfrie kjøretøy og skip, og redusere transportvolumet.
- Utnytte potensialet som høyhastighetsbane for persontrafikk gir for gods på eksisterende bane.
- Prioritere utbygging av godsterminaler, godshavner og effektive omlastingssentraler.
- Satse på nullutslippslastebiler med mål om at 50 prosent av lastebilene skal være utslippsfrie i 2025.
- Etablere et CO2-fond for utvikling av nullutslippsteknologi for tungtransport, varebiler og busser.
- Iverksette tiltak som raskt gir økt kapasitet på banenettet.
- Etablere en betalingsløsning for obligatorisk bombrikke for nyttetransport for å sikre lik konkurranse i transportnæringen.
- Styrke ordninger for å redusere risiko og etableringskostnader og beskytte oppstartsfasen for leverandører av miljøvennlig godstransport.

UTDANNING OG KOMPETANSE

Arbeidsprogram
2017-2021

Trygge og selvstendige mennesker må ha kompetanse til å utvikle seg, delta, påvirke og skape. Det er menneskene og fellesskapet som må løse utfordringene vi står overfor. De Grønnes utdanningspolitikk møter samfunnets fremtidige behov og enkeltmenneskets behov for å ta ansvar og skape glede for seg selv og andre.

Kunnskap er en drivkraft for det grønne skiftet og grunnlag for et bærekraftig samfunn. I et høyteknologisk og globalt samfunn vil kravene til omstillingsevne og kompetanse stadig være høyere. Samtidig vil mangfoldet av bransjer og yrker kreve flere typer kompetanse og forutsette samarbeid og respekt for ulike ferdigheter. Kravene til kompetanse er i stadig endring og kravet til omstilling blir stadig høyere.

De Grønne ønsker et sterkt offentlig utdanningssystem der alle har lik rett til god utdanning. Vi mener en begrenset andel ideelle og private aktører kan bidra til større mangfold og derfor er et positivt supplement i barnehagen og skolen, så lenge det ikke går på bekostning av det offentlige tilbudet. Offentlig høyere utdanning skal være basert på gratisprinsippet og De Grønne vil gå mot alle forsøk på å fravike dette.

Ett av skolens viktigste formål må være å hjelpe barn og unge til å bli trygge og selvstendige mennesker med gode forutsetninger for å mestre utfordringene livet byr på. Livsmestring må derfor løftes frem i skolen. Sammen med oppvekst- og helsepolitikken, er dette vårt viktigste grep mot utenforskap, dårlig helse og lav deltakelse. Barnehagen, skolen og oppvekstmiljøet ellers må gi trygge rammer for lek og læring. Samtidig må det legges til rette for minst en time fysisk aktivitet daglig, noe som kan oppnås gjennom varierte arbeidsmåter. Alle skal oppleve mestring og bli i stand til å ta mest mulig ansvar for seg selv og omgivelsene sine.

BARNEHAGE

Barnehagen er viktig for mange barns oppvekst og som første steg i utdanningssystemet. Barn skal ha rett til et trygt og godt miljø å leke og utvikle seg i. De Grønne vil styrke barnehagen som et sted for fri lek og læring i kultur, natur og mangfold. Politikk for helse, oppvekst og gode lokalsamfunn berører også barnehagepolitikken. Barnehagen skal være med på å legge grunnlaget for et godt liv og livslang læring. Ansatte i barnehagen er viktige forvaltere av et samfunn det er godt å leve i. Helsepolitikk, oppvekst- og familiepolitikk må vektlegge oppholds- og arbeidsvilkår i barnehager og skoler, og bygninger og utearealer bidra til god fysisk og psykisk helse.

De Grønne vil:

- Sørge for nok barnehageplasser til dem som ønsker det, med løpende opptak etter at barnet har fylt ett år.
- Øke andelen barnehagelærere i barnehagen.
- At kartlegging i barnehagen skal være begrenset og underlagt prinsippet om barnets beste. • Beskytte barns personvern ved å begrense barnehagers plikt og rett til å lagre opplysninger om barna.
- La barnehagen være en integrert og aktiv del av lokalsamfunnet gjennom å styrke samarbeidet med andre offentlige institusjoner og frivillige og ideelle aktører.
- Bygge barnehager med tilgang til varierte utearealer som bidrar til fri lek, natur- og kulturopplevelser.
- Styrke barnehagen og skolen som forvalter av vår felles kultur, blant annet gjennom Den naturlige skolesekken og Den kulturelle skolesekken.
- Jobbe for mer økologisk, lokalprodusert og sunn mat i barnehagen.
- Øke kompetansen hos ledere slik at de kan bidra til å skape et inkluderende sosialt miljø.
- Videreføre kontantstøtten for barn mellom 1 og 2 år.

EN SKOLE FOR ALLE

Skolen skal gi grunnleggende kompetanse, holdninger og verdier som den enkelte og samfunnet trenger og vil ha glede av. De Grønne vil at skolen skal gi alle muligheten til å delta i fellesskapet med livsmestring, læringsglede, kritisk tenkning og evne til problemløsning. Den generelle delen av læreplanen har et solid verdsett for mennesker og natur som må videreføres og styrkes.

De Grønne vil sørge for at skolens rammeverk er forankret i et helhetlig menneskesyn og kan ivareta mangfoldet av elever. Et inkluderende miljø er viktig i seg selv og dessuten en forutsetning for læring og utvikling. Fravær og lite læring kan bare forebygges ved å gjøre skolen bedre for flere. Ensidige krav til målstyring, testing og rapportering innskrenker det pedagogiske handlingsrommet, fremmer pugging og overfladisk læring og hindrer skolene i å ivareta hele samfunnsoppdraget sitt.

Dyktige lærere er avgjørende for elevenes læringsutbytte. Lærere og veiledere må ha tid og frihet til å møte den enkelte elev sitt potensial og behov. De Grønne vil sørge for at vi har nok lærere, med god tilgang på videreutdanning og at lærerne støttes av en ledelse, lærerteam og andre fagfolk som kan følge opp miljø og helse.

Barn og unge tilbringer store deler av hverdagen i barnehagen, skolen og SFO. De Grønne er villige til å bruke større ressurser på å sikre et skole- og barnehagetilbud av høy kvalitet, men ønsker ikke heldagsskole med lengre skoledag. Barn og unge skal ha mulighet til å lære og oppleve mestring også utenfor skolen.

De Grønne vil sørge for at rammeverket er forankret i et helhetlig menneskesyn og kan ivareta mangfoldet av elever. Fravær, frafall og lite læring kan bare forebygges ved å gjøre skolen bedre for flere. De Grønne vil fremme dybdelæring med forståelse, læringsglede og faglig skoleledelse. Læring må skje i varierte, virkelighetsnære omgivelser og ta utgangspunkt i barn og unges iboende evne og vilje til å lære og utvikle seg. Det vil vi legge til rette for gjennom en friere og mer verdibasert skolepolitikk.

De Grønne vil:

- Videreføre og styrke det økologiske og medmenneskelige verdisetet i læreplanen og støtte opp om Ludvigsen-utvalgets vektlegging av bærekraftig utvikling, kritisk tenkning, demokrati og medborgerskap, det flerkulturelle samfunnet, folkehelse og livsmestring.
- Gi rom til praktiske arbeidsmåter i alle fag ved å legge til en sjettede grunnleggende ferdighet: praktiske ferdigheter.
- Ikke utvide skoledagen utover dagens timetall og si nei til obligatorisk heldagsskole, for å sikre barns fritid.
- Øke elevmedbestemmelse og elevrådenes involvering i den pedagogiske planleggingen av skolehverdagen.
- Gi lærerne mer tid til å være lærere ved å redusere krav til rapportering, dokumentasjon og testing.
- Ha praktiske, estetiske og IKT-rettede valgfag med høy kvalitet fra 5. trinn.
- At det på første trinn på barneskolen skal prioriteres læringsglede og fri lek fremfor fagspesifikke kompetansemål.
- Styrke skole-hjem-samarbeid og spesialundervisning på 1.-4. trinn for å sikre tidlig innsats.
- Øke ressurser til skolene og PPT slik at de kan samarbeide hyppigere og mer kontinuerlig.
- Likestille alle fag ved trekk til eksamen, og utrede alternativer til tradisjonell eksamen.
- Gi alle elever opplæring i programmering i løpet av grunnskolen.
- Styrke opplæringen om samisk kultur og historie for alle elever i grunnskolen.
- Sikre god tilgang på uteområder og alternative læringsarenaer, og ressurser til å bruke disse i undervisningen.
- Øke antall helsesøstre og andre yrkesgrupper på skolen og styrke samarbeidet mellom skolehelsetjenesten og helsevesenet for unge.
- Innføre en nasjonal norm for antall elever per lærer i en kommune for å sikre tilpasset opplæring etter den enkelte elev sine styrker, interesser og utfordringer.
- Sørge for større lærertetthet blant elevene ved å tilføre mer ressurser til den enkelte skole.
- Videreføre tilbudet om videreutdanning for lærere.
- Ha fullverdige utstyrsparker og gode læringsarenaer i praktiske, estetiske og IKT-rettede fag.
- Støtte prøveprosjekter med skolestart senere på dagen.
- Sørge for tid og ressurser til et mer variert matematikkfag.
- Styrke arbeidet med livsmestring i skolen for å bidra til selvtillit, helse og livskvalitet for den enkelte elev.
- Beholde adgangen til å etablere ikke-kommersielle private skoler med pedagogisk, faglig eller religiøs profil.
- Utvikle en policy for fritt lisensierte skolebøker for alle utdanningsnivåer, såkalte

Open Educational Resources, i samarbeid med det eksisterende Nasjonal Digital Læringsarena.

- Øke fokus på utvikling av lærernes relasjonskompetanse i lærerutdanningen.
- Forbedre måten spesialundervisning og tilpasset opplæring utøves på i grunnskole og videregående ved å sikre økt medvirkning og etterprøvbarehet.
- Gjøre normkritikk til en obligatorisk del av lærerutdanningen, læreplanen i samfunnsfag og naturfag og gi opplæringsloven et normkritisk utgangspunkt.
- Styrke de praktiske-estetiske fagene i lærerutdanningen.
- Sikre at læremateriell i skolen er utarbeidet av en uavhengig faglig aktør og at næringsinteresser ikke preger innholdet.

FAG- OG YRKESKOMPETANSE

De Grønne vil føre en politikk for fag- og yrkesopplæringen som sørger for at vi har god rekruttering til avgjørende oppgaver og næringer i fremtiden. Både dimensjoneringen av opplæringstilbudet og innholdet i opplæringen må tilpasses de enkelte næringenes behov og samfunnets stadig raskere utvikling. Ikke minst må yrkeskompetansen utvikles i takt med næringslivets økende bidrag til bærekraftig utvikling av samfunnet vårt.

Kompetansekrav, teknologi og arbeidsmarkedet vil stadig være i endring og yrkesutøverne må få ta del i denne utviklingen. Elever må få en virkelighetsnær opplæring som gir mulighet til å lære yrkesutøvelsen skikkelig. Da er dybdelæring, spesialisering og mulighet til å prøve seg avgjørende. Mestring av faget sitt er det beste utgangspunktet for tverrfaglighet, kreativitet, innovasjon og omstilling både under opplæring og i arbeidslivet. Dette krever nært samarbeid med næringsliv og fagmiljøer og fleksibilitet i organiseringen av fag- og yrkesopplæringen.

De Grønne vil:

- Ha mer fleksibel og tilpasset fordeling av læretiden i bedrift i hele opplæringstiden.
- Tilby mer spesialisering på vg1 og åpne for at fylkeskommuner kan samarbeide om opplæringstilbud på spesielle fagområder.
- Videreføre og styrke arbeidet med yrkesretting av fellesfagene.
- Gjøre det enklere å ta omvalg i videregående opplæring og å ta fag- og yrkesopplæring senere i livet.
- Bevare fagskolenes egenart som videreutdanning og spesialisering bygget på fag- og yrkesopplæring.
- Øke andelen lærere på yrkesfag med både yrkes- og pedagogisk kompetanse.
- Legge til rette for at skole, bedrifter og nærmiljø tilbyr opplæring som ivaretar lokale ressurser og tradisjoner, og det lokale næringslivets etterspørsel.
- Stille kompetanse- og kvalitetskrav til instruktører og oppfølgingen av læreplanen for fagopplæring i bedrift.
- Fjerne arbeidsgiveravgiften på lærlinger og øke lærlingtilskuddet i statsbudsjettet.
- Stille strengere krav i offentlige anbud om bruk av lærlinger og fagarbeidere
- Sikre finansiering til videregående skoler, fagskoler og folkehøgskoler innen økologiske eller andre bærekraftige fagområder.
- Gi fullt utstyrsstipend til elever på linjer der det er behov for særskilt utstyr for å gjennomføre utdanningen.
- Gjennomgå rådsstruktur og styringsorganer i fag- og yrkesopplæringen nasjonalt og regionalt, for å sikre at opplæringen blir mer relevant for elever og samfunn.

De Grønne vil satse på forskning som bidrar til det grønne skiftet og gjør samfunnet vårt varmere, klokere og bærekraftig. Forskning og kunnskap skaper et viktig grunnlag for kvaliteten på velferd, offentlige tjenester og omstilling i næringslivet. En aktiv forskningspolitikk sikrer også god forvaltning av kulturarven, opprettholdelse av det sosiale fellesskapet og samfunnssolidariteten. De Grønne vil sikre gode, langsiktige rammer for forskningen slik at kunnskapen forvaltes effektivt og godt, og kan formidles videre fra forskerne.

Kunnskap er et mål i seg selv. Forskningen kan derfor ikke styres av samfunnsnytte og produktivitet alene. De Grønne vil ha grunnforskning og annen forskerstyrt kunnskapsutvikling. I tillegg er det behov for tematisk styring for å sikre samfunnet den kunnskapen vi trenger. Forskning og innovasjon må integreres godt og være et aktivt virkemiddel for næringsliv og offentlige institusjoner.

Kunnskap er en viktig drivkraft for samfunnsutviklingen og en forutsetning for deltakelse, likestilling og demokrati. De Grønne vil verne om gratisprinsippet og at alle skal ha tilgang til utdanning. Vi vil sikre profesjonsutdanningenes egenart gjennom å legge til rette for tett kontakt med praksisfeltet og aktuelle forskningsmiljøer.

Norsk tertiærutdanning omfatter fagskoler, høyskoler og universitet. Det er viktig for norsk arbeidsliv og samfunn å ha tydelige roller for de ulike utdanningsinstitusjonene, og hvilken kompetanse kandidater fra hvert slag innehar. Fagskoler er en viktig del av utdanningssystemet, og har utdanninger tett knyttet til behov i arbeidslivet og etterspørsel etter oppdatert kompetanse.

De Grønne vil:

- Bevare gratisprinsippet i høyere utdanning.
- Øke nivået på studiestøtten.
- Bygge minst 3000 studentboliger per år inntil behovet er dekket.
- Øke støtten til forskning som skal bidra til mer bærekraftig utvikling i næringslivet og offentlig sektor.
- Styrke friheten til universiteter og høyskoler ved å øke grunnbevilgningen og utjevne forskjeller i finansieringsordningen.
- Øke grunnbevilgningen for instituttsektoren.
- Endre finansieringsmodellen for universiteter, høyskoler og forskningsinstitutter for å stimulere til økt samarbeid.
- Sikre langsiktig og forutsigbar finansiering av forskningsmiljøer.
- Fremme økt bruk av rammeavtaler til forskning for offentlig sektor.
- Sikre at anonymiserte data og publikasjoner fra offentlig finansierte institusjoner er allment tilgjengelige.
- Sikre at alle kliniske studier registreres og at metodene og resultatene tilgjengeliggjøres.
- Gjøre det enklere for ansatte i profesjonsutdanninger å kombinere stillingen med arbeid i relevant bransje.
- Satse særlig på forskning som fremmer det grønne skiftet og som bidrar til innovasjon i næringer der Norge har særlige konkurransefortrinn.
- Stimulere til et mer målrettet samarbeid mellom det offentlige og forskningsmiljøer for å bidra til kunnskapsbaserte beslutningsprosesser.
- Belønne formidlingsaktiviteter utover publisering som tilgjengeliggjør forskning til befolkningen, ved å revidere tellekantsystemet (publiseringsindikatoren).

- Støtte nasjonalt og internasjonalt arbeid for å gjøre krypteringsteknologi sikrere.
- Gjøre det lettere å beholde dagpenger og NAV-stønad under videreutdanning og tillate all deltakelse på kurs.
- Satse mer på forskning og utvikling innen kunst- og kulturfeltet.

Les mer om De Grønnes satsinger på forskning i "Forskning, innovasjon og teknologi"

ARBEID OG VELFERD

De grønne vil skape et arbeidsliv med en sunn balanse mellom arbeid og fritid, der vi deler mer på arbeidet ved å redusere arbeidstiden. I dag stenges mange mennesker ute fra arbeidslivet, mens andre jobber så mye at de opplever stress og tidsklemme. Hele samfunnet vil tjene på et arbeidsliv hvor man ikke slites ut av lange arbeidsdager og tøffe arbeidsvilkår. Samtidig vil miljøet tjene på at vi prioriterer kortere arbeidstid fremfor økt kjøpekraft og mer forbruk.

Arbeidslivet gjennomgår en stor endringsprosess. Oljeavhengige næringer skal avvikles samtidig som arbeidsplasser forskyves over til varige, bærekraftige næringer. Ny teknologi bidrar dessuten til at arbeidsoppgaver vil bli utført på nye måter innenfor mange næringer. Den grønne omstillingen krever derfor en aktiv innsats for å gjøre kompetanse anvendelig på tvers av næringer.

Selv om det legges godt til rette for deltakelse i arbeidslivet, så må vi erkjenne at lønnet arbeid ikke alltid er det beste alternativet. For mange vil det være perioder i livet hvor lønnet arbeid er mindre aktuelt. Det kan skyldes nedsatt arbeidsevne, alder, store omsorgsoppgaver i familien eller annet. De Grønne vil legge til rette for at de som ikke deltar i lønnet arbeid likevel kan bidra til fellesskapet gjennom frivillig innsats dersom de ønsker det. Dette kan gjøres ved å styrke frivillighetsentralene eller etablere egne sentre i lokalmiljøet hvor beboerne kan møtes for felles organisering av omsorgsoppgaver eller utføre naboljenester uten vederlag.

De Grønne vil videreutvikle og forbedre velferden og det sosiale sikkerhetsnettet i Norge. Alle skal ha like muligheter i livet uansett bakgrunn. Et solidarisk velferdssamfunn med en sterk, offentlig velferdsstat skal sikre alle innbyggere et verdig liv uten fattigdom. Da må velferdstjenestene tilpasses endringer i befolkningens aldersfordeling, familieformer, språk og tradisjoner. Teknologiske hjelpemidler må anvendes slik at livskvaliteten bevares for de som mottar velferdstjenester.

Det er et mål at flest mulig skal ha lønnet arbeid, og at de skal trives i jobben sin. De Grønne vil verne om grunnleggende rettigheter i arbeidslivet, som fast ansettelse og innflytelse over eget arbeid. Vi vil bekjempe arbeidsledighet gjennom en rask og målrettet omstilling fra et oljeavhengig til et bærekraftig samfunn. Den grønne omstillingen krever at vi legger vekt på både utvikling og omstilling av kompetanse.

Den norske modellen har gitt oss et velfungerende arbeidsliv. De Grønne vil at vi fortsatt skal ha aktive arbeidslivsorganisasjoner, en sterk arbeidsmiljølov og et godt samarbeid mellom partene i arbeidslivet og staten. Dette samarbeidet bidrar til at vi fortsatt har produktive og innovative bedrifter som ivaretar sitt samfunnsansvar. Det legger også til rette for gjensidig tillit mellom partene.

Samarbeidet i arbeidslivet bidrar også til å hindre sosial dumping og til å lette inngangen til arbeidslivet for de som trenger ekstra hjelp og støtte. De Grønne har en målsetning om å redusere normalarbeidstiden for å bidra til redusert forbruk og et mer inkluderende arbeidsliv. Kortere arbeidstid gjør at flere kan dele på arbeidet og at færre sliter seg ut på arbeidsplassen.

De Grønne vil utvikle arbeidslivet etter fremtidens behov for omstilling. Vi vil satse på forskning og innovasjon som gir varige arbeidsplasser over hele landet. Vi skal legge til rette for de arbeidsplassene som kan skapes innen bioøkonomi, offentlige og private tjenester, handel, håndverk, industri og kultur. Vi vil også jobbe for etablering av mange nye virksomheter som kan bidra til å utvikle det fornybare samfunnet.

De Grønne vil arbeide for et arbeidsliv uten diskriminering. Tilgangen til en jobb skal være basert på kompetanse, og ikke på kjønn, alder, funksjonsevne eller etnisitet. Vi ønsker å få utredet vilkår for at statsborgere fra land utenfor EU-land skal sikres samme vilkår som EU-borgere når det gjelder midlertidig arbeidstillatelse. Dette vil kunne redusere omfanget av svart arbeid, og vil gi økte skatteinntekter fordi disse personene kan utføre arbeid innenfor bransjer hvor det er liten tilgang på norsk arbeidskraft. Samtidig må vi sikre at det reageres sterkt mot svart arbeid og overtredelser av arbeidsmiljøloven.

De Grønne vil:

- Videreføre prinsippet om allmenngjøring av tariffavtaler.
- Styrke arbeidsmiljølovens bestemmelser om fast ansettelse, også for ansatte i vikarbyrå.
- Gradvis redusere arbeidstiden fra 37 til 30 timer per uke, hvor redusert arbeidstid i hovedsak erstatter reallønnsøkning.
- I samarbeid med partene i arbeidslivet jobbe for at flere skal kunne velge redusert arbeidstid.
- Utvide den lovfestede retten til deltidsarbeid til å gjelde for flere arbeidstakere med omsorgsansvar, eventuelt også andre grupper dersom det viser seg å være behov for det.
- Legge til rette for økt medeierskap på arbeidsplassen.
- Flytte flere statlige arbeidsplasser ut av Oslo.
- Arbeide aktivt mot diskriminering i arbeidslivet.
- Styrke tiltak mot svart arbeid og arbeidskriminalitet.
- Utrede vilkår for at personer med statsborgerskap i land utenfor EU skal kunne gis samme vilkår for midlertidig arbeidstillatelse som EU-borgere.
- Åpne for uføretrygding i mindre brøker enn 50 prosent.

- Praktisere prinsippet om lik lønn for arbeid av lik verdi og utrede ulike lønnsutjev- nende tiltak til fordel for kvinnedominerte yrker.
- Prioritere næringer der Norge har konkurransefortrinn.
- Stimulere til at privat kapital i større grad investeres i arbeidsplasser, forskning og teknologiutvikling framfor i eiendom og boliger.
- Gjennomføre flere prøveprosjekter med redusert arbeidstid.
- Støtte arbeidsgivere som iverksetter ekstraordinære tiltak for kompetanseheving i grønne fag og omskolering fra petroleumsfag.
- Gjøre det enklere å ansette voksne uten studiekompetanse på bakgrunn av erfaring fra lønnet og ulønnet arbeid.
- Gjennomføre lovbestemmelser for å begrense ufrivillig deltid.

VELFERD OG INKLUDERING

Et inkluderende samfunn krever aktiv fattigdomsbekjempelse, et sterkt sosialt sikkerhets- nett og tilgang til arbeidslivet. Folketrygdens pensjons- og trygdeordninger skal bidra til økonomisk trygghet og en anstendig levestandard for personer som ikke kan delta i arbeidslivet. De ulike ordningene må samordnes godt og gjøres tilgjengelig for de som har rett til dem.

De Grønne vil utrede og prøve ut ordninger med borgerlønn for å sikre et anstendig grunnlag for livsopphold for alle borgere. En slik betingelsesløs og universell grunninn- tekt vil kunne gi alle en større frihet og fleksibilitet til selv å velge hvordan de vil bruke tiden sin, gi motivasjon til å søke og være i jobb, og generelt bidra til økt livskvalitet, oppfinnsomhet og integritet for mange. En godt fungerende borgerlønn vil i tillegg kunne gjøre flere av dagens behovsprøvde velferds- og trygdeytelser overflødig, og slik redusere byråkrati og demotiverende saksbehandlingstid.

De Grønne vil forsterke og utvide tiltak som har vist seg å føre til at flere får tilgang til arbeidsmarkedet, og blir værende i arbeidslivet. Vi vil derfor styrke NAV slik at de kan bruke sin kompetanse på beste måte for å følge opp personer som trenger støtte for å komme ut i arbeidslivet.

De Grønne vil:

- Arbeide for en nasjonal minstenorm for sosialhjelp.
- Legge til rette for at flere med nedsatt funksjonsevne skal kunne delta i arbeidslivet.
- Styrke NAV for å sikre bedre oppfølging av brukere som følges opp av veileder.
- Pålegge offentlige virksomheter å ansette en viss andel personer med redusert arbeidsevne.
- Utrede ordninger for borgerlønn tilpasset norsk kontekst og gjennomføre pilotfor- søk for å samle erfaringer om virkning og innretning.
- Endre dagpengeordningen til også å omfatte personer som har mindre deltidsstil- linger.
- Bidra til at brukere av NAV med særlig lav inntekt skal kunne bruke honnørkort.
- Jobbe for å styrke rettighetene og det sosiale sikkerhetsnett for selvstendig nær- ingsdrivende..
- Utrede justering av ytelser til personer som bor i land med lavere levekostnader.

Les mer om De Grønnes tiltak for å sikre muligheter til alle og et godt arbeidsliv i kapitle- ne "Aktivt seniorliv", "Likestilling og likeverd" og "Grønt næringsliv".

Et samfunn det er godt å være barn i, er godt for alle. En trygg oppvekst legger det avgjørende grunnlaget for et godt liv. Barnets behov for trygghet og kjærlighet, samt fravær av overgrep og forsømmelse må alltid prioriteres fremfor andre hensyn. En god barndom handler om mulighet til fri lek, fysisk og mental utvikling, utprøving og læring. Det krever tilgjengelige og trygge uteområder, parker, skogholt, hundremeterskoger, blomsterenger osv. både i byer og bygder.

De Grønne vil:

- Sikre barn i Norge et liv uten fattigdom.
- Styrke kompetansen i helsevesen, barnehage og skole for tidlig å oppdage vold, mobbing og overgrep mot barn.
- Sikre lokalmiljøer der det er trygt å gå og sykle til barnehage, skole og grøntområder.
- Sikre et velfungerende og forutsigbart barnevern som er likt over hele landet.
- Styrke barns medbestemmelsesrett i barnevernssaker, også dersom barnet er under 12 år.
- At barnevernet skal gjennomføre flere hjelpetiltak før det blir aktuelt med omsorgsorgsovertakelse.
- At søsken som hovedregel plasseres i samme fosterhjem der dette er ønsket av barna selv, og tilrådelig ut fra en helhetsvurdering og de enkelte barnas behov.
- Gi helhetlige hjelpetiltak til gravide under svangerskapet dersom det er mistanke om omsorgssvikt under og etter svangerskap.
- Øke det etniske, språklige og kulturelle mangfoldet blant godkjente fosterfamilier og beredskapshjem.
- At barn og unge skal ha rett til medbestemmelse etter evne i alle sammenhenger som angår dem.
- Tilrettelegge for flere lokale lavterskeltilbud for sårbare familier, blant annet i samarbeid med helsesøstre og barnehager.
- Tilrettelegge for barn med funksjonsnedsettelse og sjeldne diagnoser, og arbeide aktivt for å motvirke et sorteringssamfunn.
- Styrke tilbud om møteplasser og språkopplæring til foresatte og barn som ikke bruker barnehage.
- Innføre gradert barnetrygd for å gi høyere barnetrygd til husstander med lav inntekt.
- Sørge for barnehageplasser til dem som ønsker det, med to opptak i året etter at barnet har fylt ett år.
- Reversere regjeringens kutt i fedrekvoten og innføre reell tredeling av foreldrepermisjonen.
- Sikre likestilt foreldreskap, og gi begge forsørgere selvstendig rett til opptjening av foreldrepenger.
- Etablere foreldreveiledningskurs i alle kommuner i regi av helsestasjonen for å gi nybakte foreldre gode verktøy for å imøtekomme barnets behov, gi en trygg oppvekst og sikre kunnskapsoverføring mellom foreldre.

Les mer om De Grønnes tiltak for en god oppvekst i kapittelet "Utdanning og kompetanse".

AKTIVT SENIORLIV

Personer over yrkesaktiv alder utgjør en voksende andel av den norske befolkningen. Mange seniorer er aktive samfunnsborgere, og De Grønne tar utgangspunkt i at enda flere ønsker å være det. Vi vil derfor legge til rette for at eldre skal kunne delta aktivt og gis reell innflytelse i samfunnslivet.

Vi ønsker en mer fleksibel overgang mellom arbeid og pensjon. Det må tas hensyn til at foretrukket pensjonsalder kan variere etter den enkeltes helse og yrkesbakgrunn. Samtidig kan det være grunn til å åpne for avvik fra generelle bestemmelser dersom partene lokalt ønsker det.

De Grønne vil:

- Gå i dialog med partene i arbeidslivet om vilkår for en mer fleksibel pensjonsalder som innebærer at flere gis mulighet til å jobbe lenger enn dagens grense for ordinært stillingsvern.
- Sikre aktiv bruk av eldreråd lokalt og nasjonalt.
- Sikre utbygging av boliger som er tilrettelagt for personer med redusert funksjonsevne.
- Legge til rette for etablering av flere frivillighetssentraler og andre former for møteplasser mellom generasjoner, som nærlokalisering av barnehage, skoler og institusjoner for eldre.
- Sikre utbygging av boformer for gjensidig hjelp og glede, som mellom barnefamilier og eldre.

Les mer om De Grønnes tiltak for et godt seniorliv i kapittelet "Omsorg og rehabilitering".

HELSE OG OMSORG

De Grønne vil føre en helsepolitikk som legger større vekt på å fremme god helse og å forebygge helseskade. Helsepolitikken må ses i sammenheng med andre politikkområder. Grønn politikk vil redusere helseskader fra forurensning, redusere tidsklemme, stress, prestasjons- og forbrukspress, og fremme sikker, sunn mat. Vi vil også legge til rette for mer fysisk aktivitet og daglig mosjon i form av gange, sykling og turer i naturen.

Syke og pleietrengende mennesker skal få god og trygg omsorg og behandling av høy kvalitet. De Grønne vil sikre et fortsatt sterkt offentlig helse- og omsorgstilbud til alle. Ideelle og private aktører kan på noen områder gi større mangfold og være et positivt supplement, men vi ønsker ikke en utvikling der offentlige velferdsmidler går til å finansiere privat profit. Vi vil opprettholde et godt, fullverdig lokalsykehusstilbud med akuttfunksjoner. Vi vil sikre fagbasert ledelse ved sykehus, i sykehusavdelinger og helseinstitusjoner. Vi vil redusere byråkratiet i helse- og omsorgstjenestene og sikre lokal medvirkning i organisasjonsendringer. Vi vil ha forsvarlige arbeidstider og for helsepersonell, og arbeide for økt pasientsikkerhet.

Psykiske lidelser er blant vår tids folkesykdommer. De Grønne vil ta tak i drivkrefter bak denne utviklingen, som økende ensomhet, utenforskap og forbruks- og prestasjonsjag. De Grønne vil i neste stortingsperiode arbeide for en opptrapping av psykisk helsevern, spesielt rettet mot barn og ungdom. Bedre samhandling mellom kommune- og spesialisthelsetjenesten er et viktig innsatsområde.

I fremtiden vil velferdsteknologi få en større plass. Gjennom riktig bruk av teknologi kan vi sikre bedre omsorgs- og behandlingstilbud godt tilpasset det enkelte menneske, samt at den enkelte og de pårørende kan involveres i større grad. Velferdsteknologi kan bidra til at eldre kan bo lenger hjemme, redusere noen sykehusinnleggelseser og frigjøre helsepersonell til mer omsorg for og samvær med dem som trenger det.

De Grønne vil ta initiativ til en nasjonal reform i rusomsorgen i kommende stortingsperiode. Mennesker som er avhengige av rus må ikke behandles som kriminelle, men som likeverdige mennesker som trenger hjelp og omsorg. Rusavhengighet skal forebygges og behandles, ikke straffes.

De Grønne erkjenner at mange eldre og uføre er ensomme, og at ensomheten forsterkes av målet om effektivitet og situasjoner der ansatte blir erstattet med velferdsteknologi. Dette er en utfordring som skal være en del av eldreomsorgen.

Helseutgiftene per innbygger i Norge er i kraftig vekst. Dette skyldes ikke bare at befolkningen blir eldre, men også en økende utbredelse av livsstilssykdommer, usunt kosthold og psykiske plager forårsaket av prestasjons- og forbrukspress samt dårlig tid og mye stress. De Grønne vil særlig investere i barn og unges fysiske og psykiske helse. Vi vil skape en oppvekst preget av fysisk aktivitet og et godt kosthold, inkluderende nærmiljøer og tilgang på trygge voksne i helsevesen og skoler.

De Grønne vil i økende grad prioritere forebygging fremfor reparasjon på alle områder i samfunnet. Et mer bærekraftig samfunn fremmer bedre helse i befolkningen. Sykdom og skader kan likevel ikke unngås. Samtidig som vi ivaretar mennesker med arvelige, medfødte og ervervete sykdommer og skader må tidlig innsats og forebyggende helsearbeid prioriteres i større grad enn nå.

Antibiotikaresistens er en alvorlig trussel mot planter, dyr og mennesker. Norge er et særlig ressursrikt land, og De Grønne vil derfor at vi tar spesielt ansvar for å bidra internasjonalt til å løse dette problemet. Vi kan redusere problemet betydelig ved å begrense overforbruk og feil bruk av dagens antibiotika og å bidra til å utvikle nye.

De Grønne vil:

- Gjennomføre et nasjonalt løft for tidlig innsats gjennom helsestasjoner og skolehelsetjenesten, med øremerkede midler og bemanningsnorm basert på Helsedirektoratets anbefalinger.
- Forsterke samhandlingen mellom skolehelsetjenesten, barnevernet, psykisk helsevern og fastlegene.
- Gjennomføre en nasjonal utrullingsplan for trygge skoleveier, slik at flere barn kan sykle og gå til skolen.
- Sørge for renere luft i norske byer ved å redusere biltrafikken, øke kollektivt transporttilbud og gi lokalpolitikere bedre muligheter til å innføre restriksjoner og stimulere til utskiftning av rentbrennende vedovner.
- Styrke kompetansen på ernæring og forebyggende helsearbeid i kommunale helse- og omsorgstjenester, samt i sykehus.
- Tilby sunn mat i offentlige kantiner, institusjoner og tjenestesteder i tråd med kostholdsråd fra helsemyndighetene.
- Gjøre det enkelt og lønnsomt å velge produkter som ikke er helseskadelige eller miljøskadelige.
- Styrke norsk forskning på miljøgifter og forurensning, inkludert forskning på hormonforstyrrende og andre skadelige stoffer inkludert cocktail-effekter.
- Legge bedre til rette for bruk av vitenskapelig dokumentert ikke-medikamentell tilnærming særlig i primærhelsetjeneste og psykisk helsevern.
- Prioritere midler til vaksinasjon.
- Informere om konsekvensene av antibiotikabruk.
- Ytterligere redusere bruken av antibiotika i matproduksjon i Norge.
- Sette ambisiøse mål for redusert bruk av antibiotika i norsk helsevesen og innta en lederrolle i dette arbeidet internasjonalt.
- Jobbe for å løse markedssvikten som hindrer forskning på de viktigste sykdommene, og som hindrer verdens befolkning tilgang til livsviktige medisiner.
- Utrede fjerning eller endring av patentsystemet for legemidler.

Les mer om De Grønnes tiltak for å skape et helsefremmende samfunn i kapitlene "Forurensning og miljøgifter", "Sykkel og gange", "Jordbruk", "Oppdrettsindustrien" og "Friluftsliv og idrett".

De Grønne vil sikre et sterkt offentlig helsevesen som gir alle lik rett til god omsorg og sikker behandling av høy kvalitet. Pasientens behov skal stå i sentrum. Helsevesenet evne til raskt å diagnostisere og behandle må kombineres med målrettet rehabilitering og forebygging. Samhandling mellom kommunene og spesialisthelsetjenesten må styrkes. Det tverrfaglige og tverretatlige samarbeidet må styrkes i betydelig grad for å sikre mennesker med kroniske sykdommer, alvorlige/ akutte psykiske lidelser og/ eller rusproblemer adekvat behandling og god omsorg.

De Grønne mener det er viktig å sikre regional styring av spesialisthelsetjenesten. Vi vil opprettholde et godt tilbud på lokalsykehusene i tråd med den medisinske utviklingen og befolkningens behov. Samtidig er det på flere områder behov for økt nasjonal samordning, som eksempelvis innen IKT-tjenester og utvikling av velferdsteknologi.

I dag bruker leger og sykepleiere for mye tid på papirarbeid, mens viktige prioriteringer blir tatt av andre enn helsefagarbeidere. De Grønnes helsepolitikk bygger på tillit til fagfolkene. Helsefaglige vurderinger må veie tungt i beslutninger om styring og organisering av helsesektoren. Økende etterspørsel etter helsetjenester og økende kostnader knyttet til nye legemidler og behandlingsmetoder vil kreve vanskelige prioriteringer i årene fremover. Det vil være nødvendig med gode kriterier og retningslinjer for prioritering mellom pasientgrupper.

Norske leger har hatt vide unntak fra arbeidsmiljøloven. Dette har ført til lange og anstrengende vakter, og arbeidsperioder uten tilstrekkelig fri/ hvile. De Grønne mener at norske arbeidstakere generelt skal ha et kollektivt vern mot uforsvarlig arbeidstid og uforsvarlige arbeidsforhold. Dette er særdeles viktig innen helsesektoren av hensyn til pasientsikkerheten.

De Grønne mener offentlige midler som hovedregel bør gå til å finansiere det offentlige helsevesenet. Et begrenset innslag av ideelle og private aktører kan bidra til å øke kvaliteten og mangfoldet i helsetilbudet er derfor positivt. Samtidig mener De Grønne at det er viktig å motvirke en todeling av helsevesenet der personer med god økonomi kan kjøpe seg til bedre behandling.

De Grønne vil:

- Sikre et sterkt offentlig finansiert helsevesen, der private aktører kun er et supplement.
- Sikre regionalt samarbeid om pasientfordeling, bemanning og fagutvikling i spesialisthelsetjenesten.
- Utrede ny sykehusstruktur der fordyrende og unødvendige administrative mellomledd og byråkrati fjernes.
- Gjennomgå erfaringene med fritt behandlingsvalg, for å få klarhet i kostnader og innvirkning på det offentlige helsevesenet, før reformen eventuelt utvides.
- Opprettholde gode og fullverdige lokalsykehus med akuttfunksjon som er tilpasset den medisinske utviklingen og behovet i lokalbefolkningen.
- De Grønne vil gjennomføre et nasjonalt løft for å sikre tilstrekkelig antall sengeplaser både i somatiske og psykiatriske avdelinger til at beleggsprosenten blir forsvarlig, og pasienter får den helsehjelpen de trenger.
- Styrke trepartssamarbeidet og kollektivt vern av arbeidstakere i sykehus.
- Forsterke samhandlingsreformen gjennom bedre samarbeid mellom primær- og spesialisthelsetjenesten, spesielt når det gjelder psykisk helse.

- Gjennomføre et nasjonalt løft for tidlig innsats gjennom helsestasjoner og skolehelsetjenesten, med øremerkede midler og bemanningsnorm basert på Helsedirektoratets anbefalinger.
- Samarbeide med helseprofesjonene for å begrense rapportering og byråkrati.
- Øke bruken av teknologiske løsninger og satsning på brukervennlig velferdsteknologi i det kommunale helse- og omsorgstilbudet.
- Stille krav om dokumentert effekt for alle behandlingsformer som berettiger trygde- refusjon.
- Sørge for at alle gravide får tilgang til jordmor i svangerskapsomsorgen.
- Innføre egne miljøplaner og miljøsertifisering på alle offentlige helseinstitusjoner.
- Legge til rette for at ideelle organisasjoner og frivillige kan tilby tjenester som supplerer vårt offentlige helsevesen.

PSYKISK HELSE

God psykisk helse er avgjørende for å oppleve god livskvalitet og for å kunne håndtere ulike livssituasjoner på en tilfredsstillende måte. Stadig flere, særlig unge, men også mange eldre, opplever psykiske helseproblemer. Det skyldes blant annet press fra omgivelsene eller forventninger den enkelte stiller til seg selv, for eksempel når det gjelder prestasjoner, utseende og forbruk. De Grønne vil derfor ha et særlig løft for psykisk helse i neste stortingsperiode, hvor det legges vekt på både forebygging og behandling.

Det gjøres en viktig innsats både innenfor og utenfor helsevesenet for å bidra til god psykisk helse. Det gjelde f eks forebyggende tiltak innen barnehage og skole og aktiviteter i regi av frivillige organisasjoner. Denne type aktiviteter vil vi bygge videre på.

Psykiske lidelser har svært ulik årsak og alvorlighetsgrad, og det er viktig at behandlingstilbudene er fleksible og på ulike nivå for å sikre hver enkelt tilpasset behandling. Det bør derfor også legges godt til rette for tverrfaglige tjenester med flere helse- og sosialfaglige perspektiver i behandlingen.

De Grønne vil:

- Bidra til å redusere ventetiden på all behandling av psykiske lidelser.
- Styrke og prioritere skolehelsetjenesten som nærmeste kontaktpunkt med helsevesenet for barn og unge.
- Heve skolehelsetjenestens kompetanse på psykisk helse hos barn og unge.
- Øke kapasiteten i barne- og ungdomspsykiatrien, og sørge for smidigere overgangsordninger mellom psykiske helsetjenester for barn og voksne.
- Bidra til at barn som pårørende blir tatt vare på, blant annet gjennom å ha barneansvarlige knyttet til psykiske helsetjenester.
- Foreslå å ansette flere psykologer og andre offentlig godkjente terapeuter i kommunene og i spesialisthelsetjenesten.
- Styrke samarbeidet mellom helsesektoren og NAV for å legge til rette for å kombinere utdanning eller arbeid med behandling.
- Etablere flere lavterskeltilbud og brukerstyrte tjenester uten krav om henvisning.
- Bidra til å bedre botilbudet utenfor institusjon for pasienter med varige psykiske lidelser som er for syke til å bo helt alene.
- Øke oppmerksomheten omkring psykiske problemer hos eldre og styrke det psykiatriske helsetilbudet for denne gruppen.

OMSORG OG REHABILITERING

De Grønne vil sørge for at omsorgstjenester bidrar til gode liv for de som trenger støtte og for deres pårørende. Dette er behov alle har i ulike faser av livet når helsa eller funksjonsevnen er nedsatt. Omsorgs- og rehabiliteringsinstitusjoner kan ikke dekke behovet for god livskvalitet og helse for alle omsorgstrengende. Det er derfor behov for andre typer tiltak. Sosiale nettverk og fysisk aktivitet er viktige faktorer for å forebygge sykdom og lidelser, samtidig som det kan redusere eller utsette den enkeltes behov for hjelp fra det offentlige. Seniorskollektiver, nettverk der beboere lett kan ta vare på hverandre og tilrettelegging av aktiviteter på tvers av generasjoner og grupper kan øke livskvaliteten for eldre og redusere ressursbruken for kommunene.

Det vil likevel være mange som trenger støtte og behandling. De Grønne mener at omsorgstilbudet skal tilpasses den enkelte, og ikke standardiseres. Syke, skadde og andre med omsorgs- eller rehabiliteringsbehov skal møtes med verdighet og respekt og gis reell innflytelse over egen hverdag.

God omsorg krever mange nok godt kvalifiserte ansatte. De Grønne vil arbeide for at det er tilstrekkelig antall ansatte i omsorgsinstitusjonene og i hjemmetjenesten, og at de som jobber der har god og relevant kompetanse. Vi vil ha et sterkt offentlig omsorgstilbud. Ideelle og private aktører kan på noen områder gi større mangfold og være et positivt supplement.

De Grønne vil:

- Satse på velferdsteknologi som frigjør ressurser til bedre omsorg og økt samfunnsdeltakelse, og som bidrar til nye metoder i forebygging og behandling som virker helsefremmende.
- Stimulere og øke støtten til frivillige og ideelle aktører som gir verdifulle bidrag til omsorg og aktivitetstilbud for eldre og pleietrengende.
- Legge til rette for og støtte etableringen av kollektiver for seniorer og lignende nettverk som har som mål at beboerne kan ta vare på hverandre.
- Utvide mulighetene til omsorgslønn.
- Øke andelen økologisk og kortreist mat på omsorgsinstitusjoner og i hjemmebaserte tjenester.
- Bedre tilgangen på gode rehabiliteringssteder med sunn mat, godt kvalifiserte ansatte, godt utstyr og naturområde for restitusjon.
- Øke antall plasser i dagaktivitet for personer med omsorgsbehov, og bidra til at staten øker sin medfinansiering til kommunene per plass.
- Skape trygge og helsefremmende rammer for personer med demens og eldre med omsorgsbehov.
- Styrke satsingen på kvalitetssikrede grønne velferdstjenester.
- Sikre den faglige kvaliteten og gode arbeidsforhold for ansatte ved omsorgsinstitusjoner og i hjemmetjenesten.
- Etablere tilbud med transport for eldre hjemmeboende til felles bespisning på seniorsentre
- Øke ressursene for kartlegging, forebygging og behandling av underernæring hos syke eldre i hjemmebaserte tjenester.

RUSOMSORG

Rusavhengighet er et helseproblem som bør forebygges, behandles og møtes med kunnskap og respekt. Forebygging er i stor grad knyttet til andre politikkområder enn helse, som familiepolitikk, skole, miljø og oppvekstvilkår. Et godt og inkluderende samfunn er viktig for å redusere rusbruk og for å unngå at mennesker blir rusmiddelavhengige.

I september 2014 la The Global Commission on Drug Policy (GCDP) frem sin rapport om effektene av de siste tiårenes ruspolitikk. Rapporten konkluderte med nødvendigheten av grunnleggende reformer, både for å ivareta de som bruker og misbruker rusmidler, for å redusere rusbruk blant unge og for å knekke det illegale markedet.

De Grønne vil føre en kunnskapsbasert og human ruspolitikk. Den enkelte rusavhengige skal tilbys god faglig støtte og behandling samtidig som det arbeides aktivt for å redusere og forebygge kriminalitet og skadevirkninger. Derfor går vi, i tråd med GCDPs anbefaling, inn for avkriminalisering av rusbruk, noe som vil spare både brukere og samfunnet for belastninger. Rusproblemer skal ikke møtes med straff, men med åpenhet, helsetilbud og omsorg. Vi ønsker også å utrede hvorvidt regulert omsetning av lettere rusmidler kan bidra til skadereduksjon på individ- og samfunnsnivå, med utgangspunkt i erfaringer fra andre land.

De Grønne vil:

- Fjerne straff for bruk og besittelse av brukerdoser av illegale rusmidler, og i stedet satse på skadereduksjon, samt på frivillige og individuelt tilpassede helsetilbud for rusavhengige.
- Utrede om ulike modeller for strengt regulert omsetning av lettere rusmidler som i dag er illegale, kan bidra til redusert rusbruk, avhengighet, kriminalitet og andre skadevirkninger.
- Redusere ventetiden i rusomsorgen og unngå brudd i behandlingen, gjennom å legge til rette for et bredere tilbud og sikre gode økonomiske rammer.
- Etablere et sterkere helsefaglig hjelpetilbud for rusbrukere og tungt avhengige i større byer, ved å sikre at helse- og sosialarbeidere er tilgjengelige i det offentlige rom.
- Opprette brukerrom i de større byene, med tilgang på kvalifisert helsepersonell.
- Tilby gratis langtidsvirkende prevensjon til ruspasienter, samt sørge for god informasjon om rusbehandling og graviditet.
- Legge til rette for et tett samarbeid mellom behandlere, interesseorganisasjoner som arbeider med avrusing, kommunehelsetjenesten og NAV, for å sørge for god informasjon om rus og rusmidler, med en målsetting om å bidra til å redusere bruk og misbruk, kriminalitet og skadevirkninger.
- Prioritere tiltak overfor barn og unge som er pårørende eller selv er rusavhengige.
- Ha godt samarbeid mellom skoler og helsesektoren, for å sikre god informasjon om rus, rusmidler og tilgjengelighet blant unge.
- Videreføre en restriktiv alkoholpolitikk, og arbeide aktivt for rusfrie arrangementer.
- Legge til rette for at interesseorganisasjoner med ulike tilnærminger til rusomsorgen kan motta støtte til informasjonsarbeid og arbeid mot rusavhengighet.
- Erstatte kriteriebaserte systemer for tildeling av ulike former for medikamentell rusbehandling med helhetlig og fleksibel medisinsk vurdering hos kvalifisert behandler.

- Åpne for å tilby heroinassistert behandling for rusavhengige som etter konsultasjon med medisinsk kvalifisert behandler har funnet løsningen ideell.
- Sørge for at statlige midler til behandling av rusavhengige tilfaller den kommunen hvor den rusavhengige oppholder seg og ikke der vedkommende er folkeregistrert.

FRIHET OG MANGFOLD

De Grønne omfavner frihet, ansvar, mangfold og likestilling som viktige verdier i seg selv, samtidig som de er forutsetninger for å skape inkluderende fellesskap med respekt for andre mennesker og livsgrunnlaget vårt.

Selv om vi på mange måter har større personlig frihet enn noen gang, er enkeltmenneskenes frihet fremdeles under press på flere områder. Diskriminering, kjøpepress, prestasjonsjag og urealistiske skjønnhetsidealer er blant det som utfordrer friheten til å være oss selv. I stedet for å skape et samfunn med høyere materielt forbruk, mener vi livskvaliteten vil styrkes, dersom vi får mer tid til å være sammen med familie og venner, til å drive med hobbyer og til å delta i frivillig arbeid. At hver av oss omgås og kjenner mennesker og miljøer med ulikt familieliv, politisk ståsted, livssyn, ulike livsvalg, ulik alder og ulike erfaringer, er en styrke både for den enkelte og for samfunnet

I en tid preget av en mer fragmentert offentlighet og økende migrasjon er det viktig å holde fast på et positivt syn på menneskelig mangfold. De Grønne vil gå i rette med krefter som ønsker å utfordre og bryte ned fellesskap og tillit, og ser på det som grunnleggende politiske oppgaver å forsvare enkeltmenneskets rett til å leve som de vil, å skape inkluderende fellesskap og å ta vare på vårt felles livsgrunnlag.

De Grønne jobber for et samfunn der alle kan være seg selv, og der det legges til rette for at alle kan delta i samfunnet og i arbeidslivet. Fremdeles er det slik at hvilket land du kommer fra eller hvilket kjønn du har påvirker mulighetene i livet. Slik vil vi ikke ha det. Det er uakseptabelt at etnisitet, alder, kjønnsidentitet, kjønnsuttrykk, seksuell orientering eller funksjonsevne begrenser individers deltakelse, innflytelse og livskvalitet.

Vi vil bekjempe alle former for diskriminering, og føre en normkritisk og feministisk politikk for å bygge ned frihetsberøvende maktstrukturer. I noen tilfeller er det nødvendig å gi positiv særbehandling for å oppnå større likestilling. I andre tilfeller kan bevissthet om diskriminering være nok for å sikre likebehandling.

Prestasjonspress og urealistiske kroppsidealer utfordrer også mulighetene hver enkelt har til å være seg selv. De Grønne vil jobbe for å redusere forbruks- og reklamepress. Alle skal ha råderett over egen kropp, og uttrykke seg slik de selv ønsker.

De Grønne vil:

- Praktisere prinsippet om lik lønn for arbeid av lik verdi, og utrede ulike lønnsutjevneende tiltak til fordel for kvinnedominerte yrker.
- Foreldrepermisjon og foreldrepenger skal ta utgangspunkt i begge foreldres inntekt. (eks. man slår sammen inntektene for begge parter og deler med 2).
- Alle yrkestitler innen offentlig sektor skal være kjønnsnøytrale.
- Legge til rette for at flere med nedsatt funksjonsevne skal kunne delta i arbeidslivet.
- Stemme mot forslag som innskrenker retten til selvbestemt abort.
- Styrke overgreps- og voldtekstmottakene for å sikre bedre oppfølging av ofre for voldtekt og seksuelle overgrep, uavhengig av kjønn.
- Opprettholde og styrke landets krisesenter- og tilbud til ofre for vold i nære relasjoner, i alle deler av landet.
- Bruke elektronisk lenke for domfelte for vold i nære og æresrelaterte forbrytelser, såkalt omvendt voldsalarm, og praktisere dette strengt.
- Oppheve forbudet mot eggdonasjon og åpne for at par som mottar eggdonasjon samtidig skal kunne benytte sæddonasjon.
- Innføre en tredje juridisk kjønnskategori og kjønnsnøytrale personnumre.
- Opprette en LHBTQI+-sertifiseringsordning for helsevesenet.
- Styrke behandlingstilbudet for transpersoner og andre som oppsøker helsevesenet angående kjønnsidentitet.
- La helsetilstand og atferdsmønster være avgjørende for hvorvidt en kan bli blodgiver, ikke kjønn eller seksuell orientering.
- Styrke undervisningen i seksualitet, grensesetting og normkritikk i grunn- og videregående skoler samt relevante profesjonsutdanninger.
- Forby retusjert reklame som fremmer urealistiske kroppsidealer.
- At retten til hjelpemidler fortsatt skal være statlig finansiert gjennom folketrygden, og formidles gjennom hjelpemiddelsentralene i samarbeid med kommunene.
- Fjerne skatteklasse 2 for ektepar.

Les mer om De Grønnes tiltak for å sikre muligheter til alle i kapitlene "Demokrati og deltagelse", "Utdanning og kompetanse" og "Arbeid og velferd".

RELIGION OG LIVSSYN

Tros- og livssynsfrihet er en grunnleggende menneskerett og en forutsetning for et fritt samfunn. Et godt samfunn har rom for hele mennesket, også for den enkeltes religiøse identitet eller livssyn.

Tros- og livssynssamfunn er viktige samfunnsinstitusjoner, og både religiøse og ikke-religiøse livssynssamfunn har en naturlig plass i den offentlige debatten og i det offentlige rom. Aktiv livssynsdebatt er en del av et åpent og demokratisk samfunn, og forutsetter et sterkt vern av yttringsfriheten, både for kritikk og forsvar av ulike livssyn.

Samtidig setter økende livssynsmangfold nye spørsmål på agendaen, som gjør at vi må ta stilling til nye utfordringer knyttet til enkeltmenneskets rett til å utøve sitt livssyn, til religionens plass i det offentlige rom, og til forholdet mellom tros- og livssynsfrihet og andre grunnleggende menneskerettigheter.

De Grønne vil:

- Likebehandle alle tros- og livssynssamfunn.
- Sikre tros- og livssynssamfunn selvråderett i tros- og ansettelsesspørsmål.
- Sikre vern mot diskriminering på bakgrunn av livssynstilhørighet og kulturell tilhørighet.
- Ha en livssynsnøytral formålsparagraf for skolen og barnehagen.
- Erstatte faget KRLE med faget FRED (filosofi, religion, etikk, dialog) som et inkluderende og mangfoldig religions- og livssynsfag i norsk skole.
- Arbeide for en livssynsnøytral ekteskapslov.
- Gi kommunene ansvaret for organisering av gravplasser og arbeide for flere gravplasser tilpasset alle livssyn.
- Overføre ansvaret for vedlikehold av middelalderkirker og andre vernede bygg i Den norske kirkes eie til staten.
- Legge til rette for etablering av flere livssynsflexible seremonirom.

INTEGRERING OG INKLUDERING

Norge har i løpet av de siste tiårene utviklet seg til å bli et multireligiøst og flerkulturelt samfunn. Innvandring bringer med seg noen utfordringer, men også et mangfold som er positivt for landet. Dette gjelder enten mennesker kommer til Norge for å jobbe eller fordi de flykter fra krig og forfølgelse.

De Grønne vil føre en ansvarlig og solidarisk innvandringspolitikk, og en god og inkluderende integreringspolitikk for dem som av ulike årsaker kommer til landet. Vellykket integrering gir folk mulighet til å ta ansvar for egne liv, delta i lokalsamfunnet og bygge nettverk. God integrering gir også viktige ressurser og impulser til samfunnet, bidrar til å skape gode bomiljøer og til å hindre radikaliserings.

De Grønne er opptatt av en rask behandling av asylsøknader, og støtter prinsippet om at de som ikke får opphold, må forlate landet. Det bør tidlig legges til rette for å delta i samfunnet gjennom styrket språkopplæring for flyktninger og asylsøkere, og adgangen til å arbeide mens søknaden behandles bør utvides. Barn som har kommet som flyktninger uten følge med voksne må tas særskilt godt vare på, og ha samme rettigheter som andre barn som mangler nær familie.

De Grønne vil:

Arbeidsprogram
2017-2021

- Sikre raskest mulig behandling av asylsøknader, slik at asylsøkere tidlig får signal på om de kan regne med å få bli i landet og dermed starte integreringsprosessen.
- Sikre at UDI har ressurser til å få ned ventekøene i asylmottak, og gi grundig saksbehandling av søknader om asyl, opphold og familiegjenforening.
- Gjøre det lettere å få midlertidig arbeidstillatelse for personer som venter på svar på asylsøknad.
- Raskt kartlegge asylsøkeres helsetilstand og styrke kompetansen på sårbarhet hos de som jobber på asylmottak.
- Jobbe for flere ideelle og kommunale asylmottak, og at mottak som hovedregel bør være sentralt plassert slik at beboerne kan delta i lokalsamfunnet.
- Gjøre bosetting av flyktninger til en ordinær og pålagt kommunal oppgave på linje med andre kommunale velferdsoppgaver.
- Gi kommunene økonomiske insentiver til å ta imot flere flyktninger.
- Jobbe for å redusere ventetiden i mottak og åpne for selvbosetting i større grad enn i dag.
- Gjøre det lettere for flyktninger å bo hos en vertsfamilie som alternativ til mottak.
- Overføre omsorgsansvaret for enslige mindreårige asylsøkere mellom 15 og 18 år til barnevernet.
- Fjerne ordningen med midlertidig oppholdstillatelse for enslig mindreårige asylsøkere, og som et minimum sikre at disse og unge papirløse alltid får fullføre videregående opplæring som er startet i Norge, også etter fylte 18 år.
- Gi alle barn som oppholder seg i Norge skal få gå på skole, slik at også barn over 16 år som søker asyl i Norge får rett til opplæring i videregående skole.
- Styrke og differensiere opplæringen i norsk språk og samfunnsliv for asylsøkere for å bidra til raskere integrering.
- Kartlegge flyktningers og asylsøkeres kompetanse for å kunne tilby arbeidsrettet opplæring eller jobb så tidlig som mulig.
- Samarbeide tett med frivillige organisasjoner om aktiviteter i lokalsamfunnet, og støtte kommunale frivilligsentraler som en arena for arbeid og deltakelse.
- Gjøre det mer attraktivt for næringslivet å ansette flyktninger gjennom mentorordninger, lønnstilskudd, og bedre oppfølging av praksisplasser og nyansatte flyktninger fra det offentlige.
- Prøve ut en ordning der bedrifter får tilført deler av integreringstilskuddet dersom de gir flyktninger opplæring og avtale om fast jobb.
- Motarbeide barnefattigdom blant innvandrere gjennom å utvide ordningen med opplevelseskort til å gjelde alle kommuner.
- Utvide retten til dobbelt statsborgerskap.
- At myndighetene ikke skal kunne tilbakekalle statsborgerskap, og som et minimum innføre en foreldelsesfrist i saker om tilbakekallelse. Barn og neste generasjoner skal ikke tape sitt statsborgerskap, uavhengig av foreldrene sin sak.

Les mer om De Grønnes tiltak for en god flyktning- og asylpolitikk i kapittelet "Flyktninger og asylpolitikk".

KULTUR

Arbeidsprogram
2017-2021

Det grønne samfunnet må ha et rikt kulturliv. Kultur uttrykker og skaper tilhørighet og livskvalitet og bidrar til forståelse av både individ og samfunn. Det er avgjørende å gi immaterielle verdier som kultur større plass i økonomien på bekostning av ressurskrevende, materielt forbruk. Kultur bidrar til identitet, forsoning, fremskritt og utvikling. De Grønnes kulturpolitikk skal stimulere skaperkraft og engasjement. Vi skal ta vare på og dyrke kultur slik at vi får glede av mangfoldet vårt, i språk, historie, næring og kunst.

Kulturarven vår har egenverdi som kilde til kunnskap og opplevelser. I det grønne skiftet bidrar kulturarven til grønne arbeidsplasser som styrker samfunnet vårt. Kulturarv er en lite utnyttet ressurs i mange sammenhenger. Økende interesse for lokalt produsert mat og drikke viser hvilket potensial kulturarven har for bærekraftig næringsutvikling.

Lokalsamfunn må gis vilkår for å utvikle sin kulturelle egenart. Kultur må verdsettes og sikres finansiering, utdannings- og arbeidsmuligheter i byer og i distriktene. Norske minoriteters språk og kulturutøvelse må sikres gjennom særskilte tiltak. Norsk kultur er også nærhet til naturen og opplevelser i friluftsliv, idrett og frivillighet. De Grønnes kulturpolitikk vil støtte en kultur som er ulik for hver enkelt av oss og i stadig endring.

Hele samfunnet forvalter kulturen vår. Skoler, frivillige lag og mange organisasjoner legger til rette for at alle kan skape og dele kulturopplevelser. De Grønne vil løfte amatører og det frivillige arbeidet som legges ned i idrett, friluftsliv og kultur.

Kunst må kunne skapes og oppleves i hele landet. Ulike kunstuttrykk skal være tilgjengelige. De Grønne vil styrke ordninger spesielt rettet mot grupper som ikke oppsøker kunst og kultur til vanlig. Vi skal sørge for god infrastruktur og videreutvikle mangfoldet av kunst og kultur lokalt og nasjonalt. Vi vil gjøre det enklere å være utøvende kunstner enn i dag. Kulturlivets profesjonelle utøvere må få tilstrekkelige og mer forutsigbare bevilgninger.

Det krever høy kompetanse å ta vare på og videreutvikle et levende kulturliv. Staten skal legge til rette for norsk produksjon og eksport av kunst og kulturuttrykk i alle formater, fra musikk, litteratur og dans, til film og dataspill.

De Grønne vil:

- Sikre et godt og bredt kulturtilbud over hele landet, med omreisende og faste institusjoner, profesjonelle tilbud og amatørgrupper.
- Videreføre lovpålagt kulturskole, og innføre en nasjonal minstenorm for omfanget av kulturskoletilbudet.
- Styrke allmenntilbudet for kulturopplevelser, ved å øke bevilgning til Den kulturelle skolesekken og Den kulturelle spaserstokken.
- Sikre gode og forutsigbare støtteordninger for kunstnere, kunstnerorganisasjoner og institusjoner innenfor alle kulturfelt, spesielt til det frie feltet.
- Gi artister og kulturutøvere styrkede rettigheter gjennom en egen kulturarbeidsmiljølov utarbeidet i tett samarbeid med kulturprodusentene, blant annet for å styrke deres interesser i kontraktsforhandlinger.
- Styrke norsk produksjon av musikk, film, spill og andre kulturuttrykk.
- Sikre at institusjoner som får bevilgninger skal beholde stor frihet i formidlingsarbeidet.
- Utrede løsninger for å sikre inntekt for rettighetshavere i de digitaliserte bransjene.
- Sikre sjangerrikkdommen i norsk musikkliv gjennom sterk offentlig finansiering.
- Stille offentlige lokaler til disposisjon som atelier, fellesverksteder, øvingsrom, konsertlokaler og lydstudioer.
- Styrke folkebibliotekene som samlingssted for kulturelle aktiviteter og utlån av kulturprodukter ved å gjennomføre et nasjonalt bibliotekløft.
- Hindre at samme eiere kan kontrollere både forlag, distribusjon og bokhandel, for å sikre fri konkurranse.
- Stille krav om at offentlig støttede kulturinstitusjoner skal operere med standardkontrakter som sikrer kunstnere og frilansere lønn for arbeidet de legger ned i produksjon av innhold.
- Opprette en tredelt finansieringsordning for festivaler, med en ettårig festivalstøtte, en flerårig forutsigbar festivalstøtte og en spydspissatsing.
- Legge bedre til rette for gatekulturelle uttrykk i den allmenne kultursatsingen.
- Utvide utsmykkingsordningen for offentlige bygg til også å gjelde alle nye statlige samferdselsprosjekter.
- Arbeide for en åndsverkslovgivning som er tilpasset dagens digitale samfunn og er enklere å forstå for enkeltindivider og skapere.
- Redusere opphavsrettens vernetid.
- Gi mest mulig av kulturstøtten som direkte prosjektstøtte eller stipender direkte til kunstnerne.

Les mer om De Grønnes tiltak for gode vilkår for frivilligheten i kapittelet "Sivilsamfunn og frivillighet".

Friluftsliv og idrett er en kilde til fysisk aktivitet, rekreasjon og opplevelser. Dette er en viktig motvekt til en stadig mer stillesittende livsstil. De Grønne vil satse på friluftsliv og idrett for å fremme helse og livskvalitet for den enkelte og for å styrke folkehelsen. Idrettsbevegelsen fremmer samarbeid, mestring og inspirerer individet til å strekke seg etter nye mål. Den samler mennesker på tvers av generasjoner og favner mangfoldige interesser fra ballspill til e-sport. Idretten må være tilgjengelig med lave kostnader slik at alle har mulighet til å delta.

Gjennom friluftsliv fremmes nærhet og forståelsen for menneskets avhengighet av naturen, og nødvendigheten av bærekraftig utvikling. Utvikling av friluftslivstilbud er også verdifullt for reiseliv og stedstilhørighet, og er sentralt for å integrere nye innbyggere.

De Grønne vil ta vare på og styrke tilgangen til natur og friluftsliv, som er en viktig del av norsk kultur. Allemannsretten må bevares og frivillighetsarbeid må støttes. Friluftslivet må være lett tilgjengelig. Målet med grønn friluftspolitikk er å ta vare på naturmangfoldet slik at det kan gi naturopplevelser og glede til dagens og fremtidens generasjoner.

De Grønne vil:

- Grunnlovsfeste allemannsretten og verne om prinsippet om at ferdsel i utmark skal være gratis.
- Innføre en nærnaturlov for varig å verne områder for friluftsliv og naturopplevelser der folk bor.
- Endre reglene for motorferdsel i utmark til kun å tillate nytteformål, slik at hensyn til plante-, dyre-, og friluftslivet settes først.
- Stramme inn praktiseringen av strandsonenevernet og sikre allemannsretten i strandsonene.
- Lage og gjennomføre en handlingsplan for bærekraftig turisme i Norge i samarbeid med natur- og friluftsansjoner, reiselivsnæringen, kommuner, lokale matprodusenter og lokale kulturinstitusjoner, lag og foreninger.
- Legge til rette for et mangfold av rimelige idretts- og fritidstilbud for barn og unge.
- Prioritere investeringer i anlegg for breddeidrett, og ta vare på eksisterende anlegg fremfor å bygge nye.
- Gi kultur- og friluftstiltak en større andel av spillemidlene fra Norsk Tipping.
- Øke støtten til organisasjoner og kommuner som driver med dele- og utlånsordninger av hytter, friluftsliv- og idrettsutstyr.
- Legge til rette for økt bruk av naturen i offentlige institusjoner som skoler og omsorgssentre, ved å gjøre uteområder egnet for aktivitet og naturopplevelser.
- Utvide aldersgrensen for gratis innlandsfiske til 18 år.
- Styrke barn og unges kunnskap om natur og friluftsliv ved å øke bevilgningen til Den naturlige skolesekken og forsterke ute- og friluftslivsundervisningen i skolen.
- Innføre en ordning med rabatterte kulturkort for barn og unge over hele landet.
- Støtte miljøvennlige alternativer til kunstgress ved utbygging av utendørs idretts- og aktivitetsanlegg.

Les mer om De Grønnes tiltak for gode vilkår for frivilligheten i kapittelet "Sivilsamfunn og frivillighet".

SPRÅKLIG MANGFOLD

Arbeidsprogram
2017-2021

Det språklige mangfoldet i Norge er en viktig kulturell verdi og ressurs som må ivaretas og dyrkes. De Grønne vil la språkmangfoldet synes og høres i hverdagen og utnytte mulighetene det gir.

Likestilling mellom nynorsk og bokmål må realiseres, og norsk tegnspråk må få offisiell status. Brukere av regions- og minoritetsspråkene samisk, kvensk, skandoromani og romanes må få styrket sine rettigheter. Sørsamisk og lulesamisk, samt samisk i kystområdene, trenger et særskilt løft i samepolitiske spørsmål. Språkkompetansen i innvandrermiljøene må ses på som en ressurs for hele samfunnet, og bevaring av morsmål må vektlegges som en nøkkel til integrering. Integreringspolitikk skal fremme barns flerspråklighet og barnets flerspråklige kompetanse.

De Grønne vil:

- Sikre minoriteters rett til språk og kultur.
- Bevare statlige sameskoler som samiske alternativ i grunntutdanningen og nasjonale sentre for språkopplæring.
- Styrke retten til opplæring på samisk utenfor språkbevarings- og språkvitaliseringskommuner, ved at minstekravet på ti elever reduseres til tre elever.
- Arbeide for at samiske språk styrkes, blant annet ved etablering av flere språksentre, og økt støtte til oversettelse av litteratur og film, særlig for barn.
- Styrke og rettighetsfeste tegntolketjenesten.
- Gi norsk tegnspråk offisiell status og større plass i det offentlige rom.
- Bevare nynorsk som sidestilt med bokmål i offentlig kommunikasjon.
- Starte sidemålsopplæringen allerede i barneskolen gjennom bøker, sang og lek.
- Håndheve og styrke elevenes språklige rettigheter, som retten til lærebøker på hovedmålet.
- Videreføre ordningen med karakterer i sidemål.
- At elever som er fritatt fra sidemålsundervisning også skal møte litterære tekster og sakprosa på sidemålet.
- Sikre videre utvikling av nynorskspråklige læremidler og læringsressurser for voksne innvandrere.
- Støtte universitets- og høyskolesektoren i utvikling av norsk fagterminologi, for å hindre domenetap til engelsk.
- Gi støtte til digitale, fritt tilgjengelige norske ordbøker.
- Styrke døves og deres familiers rett til tegnspråkopplæring, samt styrke arenaer for døvekultur.
- Synliggjøre flerspråklighet ved å utvide bruken av minoritetsspråk i det offentlige rom.
- Stimulere til at flere kommuner innlemmes i forvaltningsområdet for samelovens språkregler.
- Initiere en nasjonal satsing på utvikling og revitalisering av kvensk språk.
- Initiere nasjonale satsinger for å synliggjøre og fremme romani og romanes.
- Tilrettelegge for at minoritetsspråklige barn i større grad får mulighet til å styrke morsmålet sitt i norskopplæringen.
- Støtte bruk av andre skandinaviske språk i tv og film for barn.
- Fremme og styrke flerspråklig kompetanse i relevante yrkesgrupper.

Les mer om De Grønnes tiltak for å sikre mangfold og urfolk og minoriteters rettigheter i kapitlene "Urfolk og nasjonale minoriteter" og "Frihet og mangfold".

Kulturarven vår knytter samfunnet sammen. Den er viktig i kommunikasjonen mellom ulike grupper, generasjoner og mellom Norge og verden. Kulturarven omfatter både fysiske kulturminner og immateriell kulturarv, som håndverk, kunnskap og tradisjoner. Dette styrker personlig, lokal, regional, nasjonal og transnasjonal identitetsdannelse.

Klimaendringene truer de fysiske kulturminnene fordi ekstremvær og mildere og fuktigere klima øker skaderisikoen. Økt kunnskap gjennom miljøovervåkning må føre til et bedre fremtidig vern av alle typer kulturminner. De Grønne vil ivareta tidligere bygningskultur og -struktur for å sikre byers og tettsteders særpreg.

Frivillige organisasjoner har vært og skal være en viktig del av norsk kulturvern. De Grønne vil styrke deres rolle som samfunnsaktører.

De Grønne vil:

- Sikre en helhetlig forvaltning av Norges kulturarv og samle ansvaret for både materielle og immaterielle kulturminner i samme departement.
- Gjenskape og vedlikeholde områder med verneverdige kulturlandskap.
- Etablere et nasjonalt register over Norges immaterielle kulturarv, som tradisjonelt håndverk, folkemusikk, folkedans og andre tradisjonelle kulturuttrykk.
- Styrke arbeidet med å digitalisere museers samlinger, under frie lisenser.
- Videreføre staten som beslutningstaker ved dispensasjoner fra Kulturminneloven for å sikre fellesskapets interesser i våre uerstattelige kulturminner.
- Styrke miljøovervåkingen av kulturminner.
- Prioritere kulturminneforskning på klimatilpasset bygnings- og fartøyvern, klimapåvirkning på kulturminner, minoriteters kulturarv og urfolks/samisk kulturarv.
- Etablere et program hos Innovasjon Norge rettet mot verdiskapning ved bruk av kulturarv.
- Forenkle regelverk for å bruke tekniske kulturminner som kjøretøy, båter og lokomotiver.
- Kartlegge kirkebyggs og gravplassers kulturminneverdi.
- Bidra til etablering av statlige bygnings- og fartøyvernsentre i alle regioner.
- Styrke Kulturminnefondet ved å gjenopprette fordeling av rentemidlene til bygningsverntiltak.
- Stimulere eiere av vernede bygninger til å gjennomføre forebyggende og akutt vedlikehold.
- Gi kommunene flere verktøy for å motvirke spekulativt forfall av verneverdige bygninger.
- Sikre kvenske kulturminner ved å gi dem et vern på samme nivå som samiske.
- Støtte opprettelsen av Skogfinsk Museum.
- Styrke og videreutvikle Vadsø Museum til et nasjonalt museum for kvener.
- Nasjonalt og regionalt viktige krigsminner skal inkluderes i kulturminneloven.
- Bevare truede immaterielle uttrykk, som tradisjonell sang, dans og håndverk, gjennom garantilønn for utøvere.
- Gjennomføre et nasjonalt kartleggings- og karakteriseringsprogram for kulturminner, tilsvarende det som er gjort for vannressursene i landet.
- Ivareta NRK som arkiv- og formidlingsinstitusjon og utvikle et system for årlig registrering og publisering av verk som faller i det fri når vernetiden går ut.

JUSTIS OG BEREDSKAP

Arbeidsprogram
2017-2021

Trygge, sterke og levende samfunn er i hjertet av De Grønnes visjon for Norge. Det er et Norge der vi deler ansvar og har respekt for hverandre. Et slikt samfunn forutsetter åpenhet og et effektivt og velfungerende rettssystem som har tillit hos folk flest. Ulykker, terror og kriminalitet må forebygges, og samfunnet må ha beredskap til å håndtere kriser.

Norge er et av verdens tryggeste land å bo i. Like muligheter og kort avstand mellom mennesker i ulike posisjoner har bidratt til dette. Det å legge til rette for at enkeltmennesker kan leve meningsfulle liv, kjenne tilhørighet til storsamfunnet og ha tillit til hverandre er i seg selv viktig forebyggende arbeid. Dette gjelder både i kampen mot kriminalitet og i kampen mot politisk ekstremisme.

I en liberal rettsstat er alle uskyldige til det motsatte er bevist, og alle skal møtes med respekt og likeverd. I møtet med større internasjonalt press og usikkerhet vil De Grønne aktivt ivareta og styrke enkeltmenneskets rettssikkerhet. Den enkeltes mulighet til å uttrykke og utfolde seg må beskyttes innenfor rammene av menneskerettighetene og andres likeverdige frihet. Personvernet er en viktig menneskerettighet og balansen mellom frihet og kontroll må vurderes nøye.

Rettsikkerheten skal ivaretas for alle enkeltmennesker i et samfunn. Både det sivile arbeidet og arbeidet i rettssystemet må fremme likebehandling og styrke rettsikkerheten. Ingen skal lide rettstap på grunn av manglende økonomisk evne eller mangel på informasjon. Vi må fortsatt sørge for at rettshjelp er tilgjengelig for dem som trenger det. De Grønne ønsker en revisjon av lov om fri rettshjelp for å styrke det offentlige rettshjelpstilbudet. Dette gjelder særlig for konflikter i arbeidslivet, samt saker knyttet til utlendingsrett og straffegjennomføring.

Et sterkt vern om enkeltmenneskets privatliv er også grunnleggende i et demokratisk samfunn. Hver enkelt har en rett til vern mot utilbørlig registrering, ubegrunnet overvåking og inngripen i privatlivet. Digitalisering medfører at stadig mer av både privat og offentlig virksomhet skjer på nett. Det fører også til økt press på personvernet, økt fare for misbruk og økt risiko for nettbasert kriminalitet. De Grønne mener at det må stilles strengere krav til lagring og bruk av informasjon, og vil styrke lovverket og sette av flere ressurser til Datatilsynet.

De Grønne vil:

- Arbeide for å utvide rettshjelpstilbudet.
- Heve inntektsgrensen for fri rettshjelp og inkludere personlig gjeld i beregningen.
- Øke støtten til spesialiserte organisasjoner som gir gratis rettshjelp.
- Skjerpe lov og regelverket for, og håndhevelsen av, bruk av varetekt og glattcelle.
- Styrke elevers rettsikkerhet og personvern ved å stille klare krav til hjemmel for politiaksjoner og andre krenkelser av elevers grunnleggende friheter.
- Øke Datatilsynets ressurser.
- Øke bevilgningene og ressursene som samfunnet trenger for å håndtere økt IT-kriminalitet.
- Stille strenge krav til politiets bruk av inngripende etterforskningsmetoder.
- Sikre at inngrep i borgernes kommunikasjon, uten den enkeltes uttrykkelige samtykke, bare skjer under domstolskontroll og når det foreligger konkret mistanke om kriminell atferd hos den enkelte.

Les mer om personvern i kapitlene "Et digitalt Norge og "Digitale rettigheter.

BEREDSKAP

Katastrofeforebygging og beredskap blir stadig viktigere for samfunnet. Politiet har hovedansvar for å lede og koordinere håndteringen av ulykker, kriminalitet og kriser. Samtidig er det avgjørende med et godt samarbeid mellom politiet, Sivilforsvaret, Forsvaret og andre beredskapssetater. Slik kan vi raskt sikre nødvendig helsehjelp, at infrastruktur kan gjenopprettes og at ytterligere tap av liv og verdier forebygges.

Det er grunn til å frykte flere klimarelaterte naturulykker i Norge i årene som kommer. Blant dem er flom og skred, som kan sette infrastruktur ut av spill og menneskers liv og helse i fare. For å møte denne utfordringen trengs økt samarbeid og målrettet innsats i flere etater og på flere samfunnsområder. Klimatilpasning er avgjørende for å ruste samfunnet til å møte framtidige klimaendringer og dagens ekstremvær. Uten gode forberedelser vil klimaendringene få store konsekvenser for samfunnets kritiske funksjoner, og

gjøre oss langt mer sårbare.

Et stadig mer digitalt samfunn skaper også nye utfordringer når det gjelder beredskap. De Grønne vil arbeide for å minske denne sårbarheten. Det må gjøres ved å satse på utvikling av sikkerhetssystemer, gode rutiner og effektive metoder som gir oss sikkerheten vi trenger.

De Grønne vil:

- Forbedre politiets samarbeid med Forsvaret, Sivilforsvaret og andre nødetater ved større ulykker, katastrofer og mulige terrorangrep. Flere øvelser er nødvendig for å lykkes med dette.
- Styrke Sivilforsvarets evne til å respondere i kriser og unntakssituasjoner i Norge.
- Bygge kompetanse og kapasitet innen miljøinnsats og fredelig konfliktløsning.
- Styrke arbeidet med samordning, koordinering og kultur i politiet.
- Styrke beredskapen for håndtering av skred, flom og andre naturfarer, og tydeliggjøre ansvaret til hver enkelt beredskapsinstans.
- Arbeide for bedre planleggings-, koordinerings- og gjennomføringsevne av søk- og redningsoperasjoner til havs i Nordområdene.
- Sikre forsvarlige økonomiske rammer for frivillige organisasjoner som bidrar i beredskapsarbeid.
- Kartlegge hvor frivillige aktører kan bidra i beredskapsarbeid og sikre god koordinering.
- At frivillige ikke skal lide økonomiske tap ved å delta i redningsarbeid.
- Kartlegge kommunene som er mest sårbare for naturkatastrofer og innarbeide potensielle faresoner i kommunenes arealdel.
- Opprette støtteordning til forebyggende tiltak og klimatilpasning i de kommunene som er mest utsatt for naturkatastrofer.
- Sørge for at staten i samarbeid med kommunene gjennomfører beredskapslagring av matkorn for minst ett års forbruk.
- Tilrettelegge for økt satsning på forskning og utvikling innen cybersikkerhet.
- Følge opp tiltak foreslått i Sårbarhetsutvalgets utredning om digital sårbarhet.

Les mer om hvordan De Grønne vil forberede samfunnet på klimaendringer i kapitlet "Tilpasning til klimaendringer".

KRIMINALITET

Lovbrytere skal stilles til ansvar for lovbruddene de har begått, få mulighet til å gjøre opp for seg og ha mulighet til å vende tilbake til samfunnet etter endt straff. De Grønne støtter økt bruk av alternative straffereaksjoner. Bruk av fengselsstraff må også være knyttet til rehabilitering, for eksempel gjennom yrkesrettet utdanning, opplæring og sysselsetting.

En svært stor del av kapasiteten til domstolene og fengselsvesenet går i dag med til narkotikarelaterte lovbrudd. Erfaringer fra andre europeiske land tyder på at man kan unngå mange av disse lovbruddene gjennom en bedre politikk for å følge opp rusmiddelavhengige. Rusmiddelmisbruk kan og bør primært håndteres som et helseproblem. De Grønne ønsker en større rusreform, og vil i den sammenheng avkriminalisere besittelse av illegale rusmidler til eget bruk, etter portugisisk modell. Vi vil også utrede om regulert omsetning av lettere rusmidler kan være skadebegrensende og redusere kriminalitet.

Et synlig politi med lokalkunnskap og bred kompetanse er viktig i det daglige politiarbeidet. Det er også viktig at politiet gjenspeiler mangfoldet i samfunnet ellers.

De Grønne vil:

- Redusere bruk av fengselsstraff og øke bruk av samfunnstjeneste og andre soningsformer.
- Styrke innsatsen for rehabilitering av lovbrøtere gjennom forsoning med ofrene og samfunnet for øvrig.
- Arbeide for et synlig og tilstedeværende politi i hele landet, med forsvarlig responstid og tilstrekkelig tilstedeværelse, også til å drive godt forebyggingsarbeid.
- Gå imot generell bevæpning av politiet.
- Fjerne straff for bruk og besittelse av brukerdoser av illegale rusmidler, og i stedet satse på skadereduksjon, samt på frivillige og individuelt tilpassede helsetilbud for rusavhengige.
- Utrede om ulike modeller for strengt regulert omsetning av lettere rusmidler som i dag er illegale, kan bidra til redusert rusbruk, avhengighet, kriminalitet og andre skadevirkninger.
- Styrke arbeidet mot voldelig ekstremisme, gjennom forebyggende arbeid på lokal-samfunnsnivå, gjennom exit-arbeid og gjennom å løfte kompetanse hos førstelinje og politi.
- Gå imot nasjonale og lokale tiggeforbud.
- Endre den juridiske definisjonen av voldtekt, slik at den omfatter seksuell omgang uten samtykke.
- Sikre nødvendige midler til krisesentre for både kvinner og menn.
- Opprettholde forbudet mot kjøp av seksuelle tjenester.
- Sikre forutsigbar finansiering for organisasjoner som arbeider med å hjelpe mennesker ut av prostitusjon.
- Styrke politiets arbeid mot organisert kriminalitet, inkludert menneskehandel.
- Styrke politiets kompetanse på sjikane, trusler og annen kriminalitet i digitale medier.
- Styrke innsatsen mot vold i nære relasjoner.
- Styrke innsatsen mot svindel, skatteunndragelse, hvitvasking av penger og annen økonomisk kriminalitet.

Les om De Grønnes ruspolitikk i kapittelet "Rusomsorg".

NORGE I VERDEN

Vi som lever i dag befinner oss i et ekstraordinært øyeblikk i menneskehetens historie. Veivalgene som tas av vår generasjon blir avgjørende for livsbetingelsene for alle fremtidige generasjoner og angår hele menneskeheten i fellesskap. Et effektivt og varig samarbeid om globale miljøutfordringer forutsetter at vi utvikler en dyptgripende solidaritet på tvers av landegrenser og kontinenter. I årene som kommer må lojaliteten vår rettes utover mot det globale fellesskapet, ikke innover mot nasjonalstaten. De Grønne vil møte nasjonalistiske strømninger med et brennende og grenseløst engasjement for menneskehetens felles fremtid og en oppriktig vilje til å sette hensynet til det globale fellesskapet fremfor kortsiktige nasjonale interesser.

I prinsippet har alle mennesker på jorden samme rett til våre felles naturressurser og til å skape seg et liv i frihet og trygghet. Derfor vil vi motvirke urettferdighet og ujevn fordeling mellom grupper, land og kontinenter. Vi vil jobbe for jevnere fordeling av makt ved å bygge et sterkere internasjonalt rettssystem og et mer slagkraftig FN med et større tyngdepunkt i generalforsamlingen der alle land er representert. Vi vil arbeide for jevnere fordeling av ressurser mellom nasjoner og folkegrupper, ved at rike land reduserer vårt økologiske fotavtrykk til et bærekraftig og rettferdig nivå. Samtidig vil vi dele mer av vår rikdom for å bidra mer til å løse felles globale problemer som miljøutfordringer, fattigdom og humanitær nød. En human og anstendig migrasjonspolitik, der asylretten forsvares, er en viktig del av en politikk forankret i hensynet til det globale fellesskapet.

De Grønne bærer på en langsiktig visjon om en verden der global nedrustning og avskaffelse av masseødeleggelsesvåpen er mulig. Vi er overbevist om at ikkevoldelig motstand og dialog er gode verktøy til å dempe og løse konflikter, og vi vil alltid strekke oss etter en fremtid der behovet for voldsmakt er redusert til et minimum. En slik utvikling må vokse frem gradvis ved å bygge gjensidig tillit og fellesskap på tvers av grensene. De Grønne mener samtidig at dagens storpolitiske virkelighet tilsier at det er nødvendig å sikre norsk suverenitet ved å opprettholde en troverdig forsvarsevne, og videreføre norsk medlemskap i NATO som i dag gir Norge beskyttelse. De Grønne vil jobbe for at NATO holder seg innenfor kjerneoppdraget og bidrar til avspenning i Europa.

Norge er i en unik posisjon i Arktis. Store havområder ligger under norsk myndighet, og vi har viktige isfrie leder og utbredt kommersiell virksomhet gjennom skipsfart og fiske. Hele 80 prosent av skipsfarten i Arktis går gjennom norske farvann. Derfor er bærekraftig og fredelig utvikling i Arktis et sentralt mål for grønn utenrikspolitikk.

INTERNASJONAL SOLIDARITET OG BISTAND

Arbeidsprogram
2017-2021

De Grønne mener at bistand og internasjonal solidaritet må prioriteres høyt. Rettferdig fordeling er en forutsetning for at alle mennesker skal få muligheten til å leve rike, trygge og frie liv. Samtidig vil bevaring og bærekraftig forvaltning av naturlige økosystemer forebygge fattigdom. For å klare å gjennomføre FNs bærekraftsmål må klima- og miljøarbeid styrkes betydelig i utviklingspolitikken.

For De Grønne er det et grunnleggende premiss at bistand og internasjonal solidaritet skal skje på mottakerens premisser og ha lokalt eierskap. Norsk bistand skal ikke bidra til å gjøre land bistandsavhengige. Sterke, lokale sivilsamfunn og bærekraftige næringer er en forutsetning for at bistand skal gagne fattige land. Nødhjelp og gunstige lån uten korrupsjon er nødvendig, men på lengre sikt må landene settes i stand til å produsere verdier og ressurser for å dekke egne behov og delta i verdenshandelen.

De Grønne vil prioritere tilgang på ren energi, en mer bærekraftig matproduksjon, bærekraftig og rettighetsbasert naturressursforvaltning, og styrking av demokratiske strukturer. Som et land som har tjent store penger på fossil energi, har Norge et spesielt ansvar for å finansiere en ekstraordinær innsats i en avgjørende tid for verdens klima. Paris-avtalen slår fast at industriland skal gi klimafinansiering til utviklingsland for å bistå med utslippsreducerende tiltak og tilpasning til klimaendringer. Innføring av en klimaprosent vil bety en dobling av Norges internasjonale innsats for miljø, og en dobling av bistanden. Klimabistand er en ekstraordinær innsats som ikke kan gå på bekostning av ordinær bistand.

De Grønne vil:

- At minst én prosent av nasjonalinntekten skal gå til bistand og internasjonal solidaritet.
- Innføre en klimaprosent hvor én prosent av nasjonalinntekten overføres årlig fra Statens Pensjonsfond Utland til klimatiltak i utviklingsland.
- Arbeide for å slette illegitim gjeld, og for et bindende internasjonalt regelverk for ansvarlig långivning.
- Prioritere arbeid for å sikre kvinner utdanning og for å styrke kvinners rettigheter i utviklingsland.
- Ta initiativ til en global opptrappingsplan for innsats mot mødredødelighet og barnedødelighet.
- Avvikle Olje for utvikling-programmet og overføre ressursene til et nytt offensivt program for fornybar energi med vekt på å utvikle lokal produksjon og eierskap.
- Prioritere bærekraftig jordbruk høyt i norsk utviklingssamarbeid som et verktøy for å redusere fattigdom og sikre produksjonsøkning uten å gå på bekostning av naturen.
- Styrke arbeidet med fiskeribasert bistand og bærekraftig forvaltning av fiskeriresurser.
- Ta initiativ til en ny internasjonal konvensjon om finansiell åpenhet, og utvide kravene til land-for-land-rapportering.
- Bidra med å bygge opp robuste skattemyndigheter i land som behøver bistand ved å styrke programmer som "Skatt for utvikling".
- Stimulere til flere norske private investeringer i utviklingsland.
- Bruke Norfund aktivt til å investere i utviklingsland, med klare krav til bærekraft og utviklingseffekt.
- Integre hensynet til bærekraftig forvaltning av naturressurser som skog, jord og vann i alle utviklingsstrategier og planer Norge støtter gjennom bistand.
- Jobbe for at WTO og handelsavtaler gir utviklingsland rett til å beskytte miljø og biologisk mangfold, egen næringsutvikling, samt menneskerettighetene, retten til fagorganisering og urfolks rettigheter.

- Prioritere støtte til sivilsamfunnsorganisasjoner og uavhengige medier for å styrke offentlighet og ansvarliggjøring i mottakerlandene.
- Aktivt støtte ikkevoldelige aktører som kjemper for demokrati og menneskerettigheter, og støtte opplæring i ikkevold.
- Trappe opp Norges innsats for å bevare regnskog ved å øke støtten til regnskogbevaring, trekke oljefondet ut av investeringer som fører til tap av regnskog og unngå import av varer som bidrar til ødeleggelse av regnskog.
- Øke støtten til vaksiner mot sykdommer som rammer mange i fattige land og til å gjøre medisiner av høy kvalitet tilgjengelige for disse landene. Under store sykdomsutbrudd må medisiner tilbys gratis.
- Øke støtten til bekjempelse av neglisjerte tropiske sykdommer.

FRED OG INTERNASJONAL KONFLIKTLØSNING

De Grønne ser på ikkevoldelig motstand og dialog som egnede verktøy til å dempe og løse konflikter når de oppstår. Vi vil bidra til en kultur der bruk av voldsmakt reduseres til et minimum. Norge har vært et foregangsland i å innføre internasjonale forbud mot klasevåpen og landminer. De Grønne ønsker tilsvarende innsats i arbeidet for et forbud mot kjernevåpen, som er en grunnleggende trussel mot mennesker og miljø. Vi vil også arbeide for internasjonalt regelverk som rammer autonome, robotstyrte våpen.

I situasjoner der en stat ikke er i stand til å beskytte egne borgere mot forbrytelser mot menneskeheten, som folkemord og etnisk rensning, eller der en stat selv utøver slike forbrytelser, har verdenssamfunnet både rett og plikt til å gripe inn. Dersom dialog og diplomati ikke fører frem, anerkjenner De Grønne at også militær maktbruk kan være nødvendig i slike situasjoner. Det er avgjørende for De Grønne at beslutninger om bruk av militærmakt kombineres med forpliktende planer for humanitær hjelp, gjenoppbygging og fredsbygging, og sikrer grunnleggende menneskerettigheter. Militære midler må i tråd med FN-pakten være absolutt siste utvei, og kombineres med sivil, ikke-voldelig og humanitær innsats, også i etterkant. Norsk deltakelse i internasjonale militære operasjoner må være foranlediget av et FN-mandat.

De Grønne mener Norge aktivt bør bidra til internasjonal konfliktløsning og at vi bør innta en ledende rolle i kampen for en kjernevåpenfri verden. De Grønne ønsker også en langt mer restriktiv politikk for norsk våpeneksport, for å hindre at norskproduserte våpen ender opp i land som begår alvorlige menneskerettighetsbrudd.

De Grønne vil:

- At Norge skal fremme ikkevoldelig konflikthåndtering i alle relevante fora.
- Arbeide for global nedrustning.
- Endre Grunnloven slik at norsk deltakelse i krigsoperasjoner i utlandet må vedtas av Stortinget.
- Stille krav om at operasjoner der Norge deltar følger internasjonal humanitær rett, samt bidra til at alle FN-soldater får grundig folkerettslig opplæring.
- Ha som forutsetning for norsk deltakelse i internasjonale militære operasjoner at de er i tråd med folkeretten og foranlediget av et FN-mandat.
- Støtte en reform av FNs Sikkerhetsråd der representativiteten og legitimiteten styrkes.
- Arbeide aktivt for et internasjonalt forbud mot atomvåpen, på linje med forbudene mot andre masseødeleggelsesvåpen.
- Legge til rette for styrket informasjonsarbeid om de humanitære og økologiske kon-

- sekvensene av atomvåpen.
- Arbeide for et internasjonalt regelverk mot autonome, robotstyrte våpensystemer.
- Styrke det internasjonale rettsvernet for natur og miljø.
- Styrke det norske bidraget til sivil overvåkning av internasjonale konfliktsituasjoner, og øke støtten til internasjonale sivilsamfunnsaktører som beskytter sivile mot vold og overgrep.
- Sikre at norske våpenprodusenter ikke har anledning til å selge våpen til autoritære regimer og til stater som begår alvorlige menneskerettighetsbrudd.
- Arbeide for krav om sluttbrukererklæring fra alle land som kjøper våpen og ammunisjon produsert i Norge.
- Norge må anerkjenne Palestina som selvstendig stat. Et underliggende motiv er å bidra til fredsprosessen i området.

FORSVAR

Det norske forsvaret skal verne om vår selvstendighet, vårt demokrati og vår frihet. De Grønne vil ha et sterkt, folkelig forankret forsvar. Godt samarbeid mellom sivile og militære aktører er viktig for vår forsvarsevne og beredskap. De Grønne ønsker også et tettere forsvarspolitisk samarbeid med våre nordiske naboland. Heimevernet har en viktig rolle i et folkelig forankret forsvar og MDG er mot nedskjæringene i denne forsvarsgrenen. Grenen bør styrkes, også med tanke på Heimevernets viktige rolle som del av den sivile katastrofeberedskapen.

Den sikkerhetspolitiske situasjonen er i dag preget av flere utfordringer. Spenningsnivået mellom Russland og andre europeiske land er økt, og internasjonal organisert kriminalitet og terrorisme utgjør en betydelig trussel. Cyberangrep mot store samfunnsinstitusjoner og infrastruktur kan utløse stor skade og samfunnet er derfor avhengig av sterk cybersikkerhet for å forebygge slike angrep.

De Grønne vil opprettholde norsk medlemskap i NATO, men aktivt arbeide for at forsvarsalliansen skal holde seg innenfor kjerneoppdraget. Det betyr at vi vil prioritere fredelig konfliktløsning, forebygging av konflikt og forsvar av medlemmenes territorium fremfor såkalte "out-of-area"-operasjoner. Norsk deltakelse i militære operasjoner utenlands må være folkerettslig forankret, og skal ikke gå på bekostning av Forsvarets primæroppgave.

Avspenning må fortsatt være et viktig mål for norsk forsvars-, sikkerhets- og utenrikspolitikk. De Grønne vil derfor arbeide for at NATO unngår å øke spenningsnivået i Europa eller i konfliktsoner i andre deler av verden. Vi mener videre at Norge må jobbe for at NATO-samarbeidet ikke skal basere seg på bruk av kjernevåpen.

De Grønne vil:

- Arbeide for forutsigbar, langsiktig finansiering av Forsvaret.
- Opprettholde norsk medlemskap i NATO.
- Si nei til utplassering av rakettskjold i NATO-regi på norsk jord.
- Styrke det nordiske forsvarssamarbeidet, blant annet innen informasjonsdeling, øvelser og samarbeid om utvikling og innkjøp av utstyr.
- Opprettholde dagens verneplikt, men også ivareta retten til å nekte militærtjeneste av samvittighetsårsaker.

- Styrke Kystvakten for å ivareta norske ressurser og sårbare miljøer langs kysten og i Arktis.
- Føre en tydelig og dialogbasert politikk overfor Russland, med vekt på menneskerettigheter, demokrati og folkerett, og med mål om et vedvarende godt naboskap og sivilt samarbeid, særlig i Barentsregionen.
- Styrke Sivilforsvarets evne til å respondere i kriser og unntakssituasjoner i Norge, og bygge kompetanse og kapasitet innen miljøinnsats og fredelig konfliktløsning.
- Styrke Cyberforsvaret og arbeidet for cybersikkerhet.
- Styrke Forsvarets likestillingsarbeid.
- Styrke ettervernet for veteraner.
- Arbeide for grundige evalueringer av norsk deltakelse i internasjonale militære operasjoner.
- Arbeide for at Forsvaret i økende grad blir uavhengig av fossil energi.
- Redusere innkjøpet av F-35 jagerfly.
- Øke finansieringen av Heimevernet for å ivareta et sivilt forankret minimumsforvar.

EUROPAPOLITIKK

Et tett og forpliktende europeisk samarbeid er avgjørende for å løse store utfordringer som klimaendringer, tap av biologisk mangfold, migrasjon og flyktningkriser, terrorisme, økonomisk ulikhet og kapitalflukt til skatteparadiser. De Grønne vil føre en aktiv europapolitikk og vil utvikle vårt samarbeid med EU. EU har bidratt positivt til fred og samarbeid i Europa etter andre verdenskrig, og har vært den fremste foregangsregionen for klimapolitikk i verden.

Samtidig viser Brexit at den folkelige tilliten til EU i 2016 er på et historisk lavmål, et resultat av blant annet større økonomiske forskjeller, frykt for konsekvensene av økt innvandring og demokratisk underskudd. Sammen med våre europeiske søsterpartier vil De Grønne arbeide for reformer i EU-systemet og i EØS-avtalen, med mer innsyn, mer demokrati, bedre ivaretagelse av klima- og miljøhensyn og mer deltakelse som mål. De Grønne mener at Norge, som andre land, har ansvar for å bidra til å styrke internasjonalt samarbeid og internasjonale institusjoner. Samtidig vil en eventuell ny diskusjon om norsk EU-medlemskap forutsette reformer som styrker unionens demokratiske legitimitet. Et spørsmål av så dyptgripende karakter må avgjøres gjennom folkeavstemning.

De Grønne vil:

- Føre en aktiv europapolitikk og bidra til mer debatt om felleseuropeiske spørsmål i Norge.
- Samarbeide tett med EU om gjennomføring av klimapolitikken, samtidig som vi setter klare nasjonale utslippsmål.
- Bidra til felleseuropeiske løsninger for migrasjon, i tråd med Flyktningkonvensjonen og retten til fri bevegelse i Schengenområdet.
- Bruke reservasjonsretten i EØS-avtalen mot direktiver som strider mot viktige klima- og miljøhensyn, eller som griper inn i saker som åpenbart må bestemmes av nasjonalstaten.

FNs klimapanel har advart om at klimaendringer kan innebære store flyktningstrømmer i tiårene som kommer. Å løse klimaproblemene blir avgjørende, sammen med en aktiv fredspolitikk og styrking av demokrati, menneskerettigheter og økonomisk utvikling. Internasjonalt samarbeid er tvingende nødvendig om vi skal skape en verden der færre mennesker fortvilet ser seg nødt til å forlate sine hjem.

Norge har et grunnleggende ansvar for å bidra i en verden der mange er på flukt fra krig, forfølgelse og klimaendringer. De Grønne vil stå opp for flyktningretten, og ønsker en ansvarlig og anstendig flyktningpolitikk. Den vil være forankret i anbefalingene fra FN's høykommissær for flyktninger, og i våre lange tradisjoner for å bidra internasjonalt og her hjemme. Et tett samarbeid i Europa og med land i Europas nærområder er nødvendig for å ivareta asylsøkeres og flyktningers grunnleggende rettigheter, og for å ivareta både flyktningene og den økonomiske, økologiske og sosiale bærekraften i landene som tar imot dem.

Både i konfliktsituasjoner og som flyktninger er kvinner og barn ofte særlig utsatte. De Grønne vil derfor støtte målrettede hjelpetiltak på området.

De Grønne vil:

- Styrke den humanitære bistanden for å hjelpe internt og regionalt fordrevne mennesker.
- Grunnlovsfeste retten til å søke asyl.
- At Norge solidarisk skal ta imot en anstendig andel kvoteflyktninger i samsvar med FN's anbefalinger.
- Arbeide for internasjonale avtaler som sikrer lovlige veier til Europa for dem som trenger beskyttelse.
- Bidra til felleseuropeiske løsninger for å ivareta mennesker på flukt.
- Legge større vekt på hensynet til barnets beste i asylsaker.
- Gi bedre beskyttelse til mennesker som flykter på grunn av miljøkatastrofer og naturødeleggelser.
- Verne om retten til familieliv ved å sikre at flyktninger og andre utlendinger har reell mulighet til å være sammen med familiemedlemmer i Norge.
- Forkorte saksbehandlingstiden i asyl- og familieinnvandringssaker.
- Styrke rettshjelpen i utlendingssaker og gi bedre informasjon om flyktningers rettigheter.
- Styrke rettssikkerheten til asylsøkere i søknads- og klageprosessen, og gi asylsøkeren rett til personlig fremmøte og juridisk bistand i behandlingen av en ankesak.
- Styrke kompetansen hos utlendingsforvaltningen i LHBT+-spørsmål og sikre mennesker som flykter på grunn av sin kjønnsidentitet eller seksuelle legning mulighet til å søke asyl i Norge.
- Legge til rette og motivere for frivillig retur, og gjennomføre raskere retur etter endelig avslag.
- Gi oppholdstillatelse til papirløse voksne som har bodd i Norge i sju år og barn som har vært her i fire år.
- Styrke arbeidet med å identifisere statsløse, og gi dem rettighetene som følger av FN-konvensjonen om statsløses stilling.
- Ikke frata noen statsborgerskap hvis det fører til at de blir statsløse.
- Oppheve ordningen med midlertidig opphold for enslige mindreårige asylsøkere mellom 16 og 18 år.
- Ikke returnere mennesker til land som av FN defineres som utrygge.
- Sikre at beboere på asylmottak får rett til behandling av traumer, og god oppfølging.

ARBEIDSINNVANDRING

Arbeidsinnvandring er positivt for norske bedrifter, som slik kan rekruttere nødvendig og kvalifisert arbeidskraft fra utlandet. Norge er et rikt land med et attraktivt arbeidsmarked, og EØS-avtalen har bidratt til økt arbeidsinnvandring. De Grønne ønsker å legge til rette for arbeidsinnvandring også fra land utenfor EØS-området, med utgangspunkt i norske bedrifters behov for kompetanse og arbeidskraft. Det fordrer et enkelt og forutsigbart regelverk både for bedrifter og arbeidstakere, samt redusert saksbehandlingstid.

Samtidig gir arbeidsinnvandringen utfordringer, både i form av økt konkurranse på arbeidsmarkedet, særlig for unge arbeidstakere, og i form av sosial dumping. De Grønne ønsker en planmessig innsats mot sosial dumping, både på nasjonalt og europeisk nivå.

De Grønne vil:

- Arbeide for et enkelt og forutsigbart regelverk for arbeidsinnvandring, for å sikre raskere tilgang på kvalifisert arbeidskraft, også fra land utenfor EØS-området.
- Støtte tiltak for å bekjempe sosial dumping knyttet til arbeidsinnvandring.
- Utvide adgangen arbeidstakere utenfor EØS-området har til å søke midlertidig arbeidstillatelse i Norge.
- Støtte tiltak som kan dempe og veie opp for hjerneflukt fra fattige land.